

ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ (Σεπτέμβριος 1997)

Συγγραφέας: ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΤΡΩΝΟΣ

I. Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

Το διεθνές δικαιικό σύστημα προστασίας του περιβάλλοντος εξελίσσεται ραγδαία και ποικιλότροπα, κατά κύριο λόγο διαμέσου της σύναψης πολυάριθμων συνθηκών^[1]. Οι περισσότερες από τις συμφωνίες αυτές καθορίζουν το πλαίσιο ανάπτυξης της διακρατικής (τοπικής, περιφερειακής ή και παγκόσμιας) περιβαλλοντικής συνεργασίας, με άλλα λόγια το πλαίσιο για την υιοθέτηση και την εφαρμογή κοινών προγραμμάτων για τη διαχείριση και την προστασία του περιβάλλοντος.

Πυρήνα του αποτελούν οι κανόνες συνεργασίας, οι οποίοι έχουν προσλάβει πλέον αρκετά συγκεκριμένο και σταθερό περιεχόμενο, ικανό να επιτρέψει τη συστηματοποίησή τους. Με αφετηρία τις στοιχειώδεις απαιτήσεις μίας διεθνώς αποδεκτής περιβαλλοντικής συμπεριφοράς, όπως η υποχρέωση ειδοποίησης των γειτονικών κρατών σε περίπτωση περιβαλλοντικών κινδύνων, και καταλήγοντας στις πλέον «φιλόδοξες» μορφές διακρατικής περιβαλλοντικής αρωγής -όπως η υποχρέωση μεταφοράς φιλικής προς το περιβάλλον τεχνολογίας στις αναπτυσσόμενες χώρες- το πεδίο του διεθνούς συμβατικού δικαίου είναι διάσπαρτο από σχετικές ρυθμίσεις περιβαλλοντικής συνεργασίας. Ορισμένες από αυτές ενδέχεται μάλιστα να ανταποκρίνονται σε κανόνες του εθιμικού διεθνούς δικαίου.

Περαιτέρω, τα κράτη έχουν αναπτύξει έντονη δραστηριότητα για τη σύγκληση διεθνών διασκέψεων με αντικείμενο την ανάπτυξη και ενδυνάμωση της διακρατικής συνεργασίας για την προστασία του περιβάλλοντος^[2], διασκέψεων στο πλαίσιο των οποίων υιοθετούνται κατά κανόνα κοινές διακηρύξεις και αποφάσεις με έντονα «συνεργατικό» περιεχόμενο^[3]. Υπό αυτά τα δεδομένα, η διαμόρφωση μίας συνείδησης διεθνούς περιβαλλοντικής ευθύνης, έστω και ατελούς, είναι μάλλον δύσκολο να αμφισβητηθεί^[4]. Είναι πιθανό μάλιστα η συνείδηση αυτή να εκφράζει, σε ορισμένες περιπτώσεις, μία γνήσια «συνείδηση δικαίου», μία «συνείδηση δικαίκα επιβαλλόμενης

περιβαλλοντικής συνεργασίας».

Επιπλέον η θέση, σύμφωνα με την οποία κατευθυντήριες ή στενά δεσμευτικές αρχές και θεσμοποιημένες διαδικασίες συνεργασίας συνιστούν ένα από τα σημαντικότερα εφόδια του διεθνούς δικαίου για την επίτευξη μίας αποτελεσματικής διεθνούς προστασίας του περιβάλλοντος, χαίρει ευρείας αποδοχής τόσο μεταξύ των περισσότερων κρατών όσο και μεταξύ των εκπροσώπων της επιστήμης του διεθνούς δικαίου[5]. Η σπουδαιότητα που αποδίδεται στο δίκαιο συνεργασίας φαίνεται εξάλλου να συνηγορεί υπέρ της ενμέρει ισχύος βασικών αρχών του και χωρίς ύπαρξη ρητής συμβατικής ρύθμισης.

Μπορεί επίσης να ειπωθεί με αρκετή βεβαιότητα ότι η διεθνής πρακτική που αφορά τη ρύθμιση περιβαλλοντικών σχέσεων επιδιώκει την εξεύρεση λύσης σε σχετικά προβλήματα κατά κύριο λόγο διαμέσου της προσφυγής σε θεσμοποιημένες ήδη διαδικασίες συνεργασίας. Τα θιγόμενα ενδεχομένως κράτη επικαλούνται τα κυριαρχικά τους δικαιώματα και την εδαφική τους ακεραιότητα, κυρίως όταν οι προσπάθειες στο πλαίσιο του δικαίου συνεργασίας οδηγούν τελικά σε αδιέξοδο[6]. Αρα, ο κατεξοχήν σκοπός της έντονης διπλωματικής και νομικής δραστηριότητας των κρατών στο διεθνές περιβαλλοντικό πεδίο -δηλαδή η ανάπτυξη της διακρατικής συνεργασίας, που σε μία συνολική προοπτική είναι το μέσο για την εξεύρεση κοινών λύσεων και την εξυπηρέτηση κοινών συμφερόντων- είναι δεδομένος[7].

Ορισμένοι διεθνολόγοι όμως, με αφετηρία τα προαναφερθέντα δεδομένα -δηλαδή τη νομική και κοινωνικοπολιτική αναγκαιότητα προς ισχυροποίηση και διεύρυνση του δικαίου συνεργασίας και το πλήθος των ρυθμιστικών πλαισίων περιβαλλοντικής συνεργασίας που προέκυψαν τις τελευταίες ιδίως δεκαετίες[8]- προβαίνουν στην εκτίμηση ότι το διεθνές σύστημα προστασίας του περιβάλλοντος βασίζεται στην

αποδοχή αρχών/κανόνων συνεργασίας ευρέος κανονιστικού περιεχομένου και σημαντικής νομικής ισχύος[9]. Προβάλλουν μάλιστα τον ισχυρισμό ότι βασικές αρχές περιβαλλοντικής συνεργασίας συνιστούν θεμελιώδεις κανόνες του διεθνούς δικαίου (περιβάλλοντος), υπό μία έννοια δηλαδή Grundnormen. Οι κανόνες αυτοί ισχύουν συνεπώς έναντι όλων των μελών της διεθνούς κοινότητας (erga omnes[10]) και δεν επιτρέπεται να τροποποιηθούν σε συμβατικό επίπεδο από άλλες ρυθμίσεις (jus cogens)[11],[12].

Είναι προφανές ότι οι απόψεις αυτές πρέπει να μελετηθούν ιδιαίτερα προσεκτικά. Αν σε καθαρά θεωρητικό επίπεδο και στην προοπτική μίας κατά το δυνατό αποτελεσματικής προστασίας του περιβάλλοντος ανάλογοι προβληματισμοί δεν στερούνται ενδεχομένως ερεισμάτων, είναι εντούτοις αμφίβολο εάν λαμβάνουν επαρκώς υπόψη τη σχετική πρακτική των κρατών, το κατά πόσο δηλαδή ανταποκρίνονται στην ισχύουσα νομική πραγματικότητα.

Είναι για παράδειγμα νομικά ορθό να δεχθεί κανείς ότι όλα ανεξαιρέτως τα κράτη είναι υποχρεωμένα από κανόνα του αναγκαστικού διεθνούς δικαίου να συνεργάζονται ουσιαστικά -μέσω της διάθεσης των κατάλληλων μέσων και του ειδικευμένου προσωπικού- για τη γρήγορη και αποτελεσματική αντιμετώπιση μίας πετρελαιοκηλίδας που έχει πλήξει ή απειλεί να πλήξει τα ύδατα και τις ακτές ενός κράτους[13]; Αν και μία ανάλογη υποχρέωση απορρέει από εύλογα συλλογιστικά σχήματα και ανταποκρίνεται στο ευρύτερο πνεύμα της περιβαλλοντικής προστασίας, η νηφάλια αποτίμηση των σχετικών συμβατικών ρυθμίσεων και της πρακτικής των κρατών δεν φαίνεται να οδηγεί σε τόσο αισιόδοξα συμπεράσματα. Η αποδοχή επομένως αυτού και ανάλογων ισχυρισμών είναι ικανή να προκαλέσει αφενός κλίμα εφησυχασμού, υπό την έννοια ότι η ενδεχόμενη ύπαρξη νομικά ισχυρών υποχρεώσεων συνεργασίας θα μαρτυρούσε την εδραίωση μίας ισχυρότατης διεθνούς τάξης συνεργασίας, και αφετέρου να επιτείνει την ανασφάλεια δικαίου που επικρατεί στο χώρο της διεθνούς προστασίας του περιβάλλοντος.

Ακόμη πιο έντονο καθίσταται το πρόβλημα της ταύτισης θεωρητικών προσεγγίσεων και νομικής πραγματικότητας, όταν πρόκειται για υποχρεώσεις που προβλέπουν μία ευρύτερη, ουσιαστικότερη, καθότι προληπτική, και διαρκέστερη συνεργασία. Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της διεθνούς «υποχρέωσης» των κρατών να εγκαθιδρύσουν στο έδαφός τους μία «ιδιαίτερα προστατευόμενη περιοχή» προς όφελος της συνολικά αποτελεσματικής προστασίας μίας διασυνοριακά επεκτεινόμενης οικολογικά ευαίσθητης περιοχής, και να συνεργάζονται σε σταθερή βάση με τα άλλα κράτη που διαθέτουν γειτνιάζουσες ζώνες περιβαλλοντικής προστασίας για τη διαμόρφωση και εφαρμογή κοινών προγραμμάτων διαχείρισης και προστασίας[14].

Ανάλογη ρύθμιση απαντάται ευρέως στο συμβατικό δίκαιο[15]. Οι σχετικές διατάξεις δεν έχουν όμως τη μορφή αυστηρών νομικών κανόνων. Μέρος της θεωρίας δέχεται εντούτοις ότι πρόκειται για μία εδραιωμένη *lex lata* υποχρέωση. Η πλέον αισιόδοξη εκδοχή κάνει συγκεκριμένα λόγο για «διασυνοριακές διοικητικές ενσωματώσεις», τη σύσταση των οποίων επιβάλλει το διεθνές δίκαιο από τα γειτονικά κράτη[16]. Σύμφωνα μάλιστα με τις ίδιες ιδιαίτερα οπτιμιστικές προσεγγίσεις του διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος, η σχετική υποχρέωση απευθύνεται συνολικά στη διεθνή κοινότητα (*erga omnes*) και όχι μόνο στα άμεσα θιγόμενα (γειτονικά) κράτη[17]. Αποφάσεις της αρμόδιας κυβέρνησης για έργα οικονομικής ανάπτυξης μέσα στην «ιδιαίτερα προστατευόμενη περιοχή», που πιθανό να διαταράσσουν την οικολογική της ισορροπία, θα θεμελιώνε επομένως δικαίωμα αντίδρασης ακόμη και σε τρίτα κράτη. Οι θέσεις αυτές, που γίνονται αποδεκτές προφανώς λόγω του περιβαλλοντικού ιδεαλισμού τους με συμπάθεια από αρκετούς διεθνολόγους[18], μαρτυρούν μία ραγδαία αποδυνάμωση των κυριαρχικών δικαιωμάτων των κρατών προς όφελος της περαιτέρω ανάπτυξης της διεθνούς συνεργασίας. Η συνεργασία μάλιστα αυτή φαίνεται να αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση συμφερόντων που μπορεί και να μην ταυτίζονται με τις εκάστοτε προτεραιότητες των κρατών.

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να εξετάσει αυτές τις ιδιαίτερα «αισιόδοξες» απόψεις και να εξακριβώσει σε ποιο βαθμό οι πρακτικές συνέπειες από την πιστή εφαρμογή τους μπορούν να είναι ρεαλιστικά αναμενόμενες συμπεριφορές προς συμμόρφωση στο πλαίσιο του ισχύοντος διεθνούς δικαίου. Τα συμπεράσματα που πρόκειται να εξαχθούν για το κανονιστικό περιεχόμενο και τη νομική ισχύ ορισμένων βασικών αρχών/κανόνων συνεργασίας βασίζονται κατά κύριο λόγο στις σκέψεις που πρόκειται να εκτεθούν ως προς τις δυνατότητες για την ενδυνάμωση του νομικού πλαισίου συνεργασίας.

II. Η Γενική Αρχή Συνεργασίας

Στη βάση των εξεταζομένων αντιλήψεων βρίσκεται η πεποίθηση ότι στο διεθνές δίκαιο (περιβάλλοντος) έχει αναπτυχθεί και εδραιωθεί ένας θεμελιώδης -εθιμικός- κανόνας, ο οποίος επιβάλλει σε όλα τα κράτη να συνεργάζονται για την επίλυση διασυνοριακών και παγκόσμιων περιβαλλοντικών προβλημάτων. Ο κανόνας αυτός συνιστά μάλιστα, σύμφωνα με τη γνώμη αρκετών διεθνολόγων, το θεμέλιο λίθο ολόκληρου του νομικού πλέγματος διεθνούς προστασίας του περιβάλλοντος [\[19\]](#). Σ' αυτόν υπάγονται και αυτόν εξυπηρετούν ουσιαστικά πλείστοι από τους άλλους κανόνες.

Η ιδιότητα αυτή αρκεί, ώστε να καταστήσει τη γενική αρχή συνεργασίας ικανή να επηρεάσει σε σημαντικό βαθμό αφενός τον ακριβέστερο εννοιολογικό προσδιορισμό άλλων αρχών και κανόνων του διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος και αφετέρου την ερμηνεία των διατάξεων των συνθηκών, οι οποίες σχετίζονται με την (κοινή) διαχείριση και προστασία του περιβάλλοντος. Τυχόν υφιστάμενα κενά και ασάφειες δικαίου είναι επομένως δυνατό να καλυφθούν διαμέσου της προσφυγής στη θεμελιώδη αυτή αρχή. Όχι σπάνια βασίζονται μάλιστα συμπεράσματα σχετικά με την εθιμική ισχύ

ειδικών υποχρεώσεων συνεργασίας σε αναγωγικές αναφορές στο θεμελιώδη χαρακτήρα αυτής της γενικής αρχής.

Συγκεκριμένα, ιδιαίτερη λειτουργική σημασία αποκτά η αρχή αυτή, όταν ανακύπτουν νέα περιβαλλοντικά προβλήματα, για την επίλυση των οποίων δεν υφίστανται ακόμη συμβατικές διακρατικές ρυθμίσεις[20]. Η μορφή βέβαια της απαιτούμενης κάθε φορά συνεργασίας δεν είναι δυνατό να καθορισθεί με ακρίβεια εκ των προτέρων, καθώς η αρχή είναι συνήθως διατυπωμένη με πολύ γενικό τρόπο. Τα κράτη είναι απλώς «υποχρεωμένα να συνεργάζονται για την προστασία του περιβάλλοντος». Υφίσταται εντούτοις η τάση να ερμηνεύεται η γενική αρχή ως επαρκής νομική βάση για τη θεμελίωση υποχρεώσεων παροχής και θετικών ενεργειών[21]. Τα κράτη είναι, κατά συνέπεια, «υποχρεωμένα να συνεργάζονται έμπρακτα για την προστασία του περιβάλλοντος».

Στο πλαίσιο μάλιστα των «σύγχρονων» σχολών σκέψης του διεθνούς δικαίου (περιβάλλοντος), που θεωρούν την έννοια της «βιώσιμης ανάπτυξης» ως το νέο άξονα γύρω από τον οποίο στρέφεται η διαδικασία γέννησης και μορφοποίησης νέων νομικών κανόνων για τη διαχείριση και την προστασία του περιβάλλοντος[22], η γενική αρχή συνεργασίας ερμηνεύεται ως το κύριο νομικό μέσο για τη σταδιακή πραγμάτωση του σκοπού της βιώσιμης ανάπτυξης και από τα αναπτυσσόμενα κράτη. Το διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος νοείται σ' αυτήν την περίπτωση ουσιαστικά ως υποσύστημα του νέου δικαίου της βιώσιμης ανάπτυξης[23], το δίκαιο συνεργασίας λειτουργεί δε ως κοινή συνισταμένη τους, ενισχύοντας ακόμη περισσότερο το ρόλο της γενικής αρχής.

Πώς συνάγεται όμως αυτό το συμπέρασμα για την πρωτοκαθεδρία της γενικής αρχής συνεργασίας; Οι βάσεις, πάνω στις οποίες στηρίζεται η ανάπτυξη της σχετικής

αντίληψης, είναι οι εξής:

- Τα πορίσματα της *συστημικής ανάλυσης*, δηλαδή της μελέτης των κανόνων του διεθνούς δικαίου (περιβάλλοντος) υπό το πρίσμα της άμεσης συνάρτησής τους με τις υφιστάμενες δομές και τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του διεθνούς συστήματος.

- Η *αναγωγική μέθοδος*, δηλαδή η συναγωγή συμπερασμάτων για τη νομική ισχύ ειδικών κανόνων με βάση την προσφυγή σε μία γενικότερη συγγενή αρχή.

- Η *ουνιβερσαλιστική αντίληψη* στο διεθνές δίκαιο, δηλαδή η πεποίθηση ότι οι συνενωτικές τάσεις και η προάσπιση κοινών αξιών υπερισχύουν στη σύγχρονη διεθνή πολιτική σκηνή, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση ανάλογων νομικών κανόνων.

- Το *γραμμικό πρότυπο εξέλιξης* του δικαίου συνεργασίας, δηλαδή η αντίληψη του δικαίου συνεργασίας ως ενός ουσιαστικά αυτόνομου κλάδου του διεθνούς δικαίου που εξελίσσεται ραγδαία, τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά.

α) Τα πορίσματα της συστημικής ανάλυσης

Ένα σημαντικό μέρος της σχετικής επιχειρηματολογίας απορρέει λοιπόν από μία μάλλον μονοδιάστατη αξιοποίηση των πορισμάτων της *συστημικής ανάλυσης του διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος* [24]. Η συστημική ανάλυση έχει καταδείξει ότι η αυξανόμενη αλληλεξάρτηση των κρατών και η ίδια η φύση των (περιβαλλοντικών) προβλημάτων έχουν οδηγήσει στη βαθμιαία διαμόρφωση δικαιοκτών κανόνων που δίχως άλλο εμπλουτίζουν το υφιστάμενο δίκαιο ειρηνικής συνύπαρξης των κρατών με στοιχεία ενός δικαίου των κοινών συμφερόντων [25]. Η επίγνωση ότι τα κράτη δεν είναι πλέον σε θέση να ανταποκριθούν από μόνα τους στις σύγχρονες απαιτήσεις των περιβαλλοντικών αναγκών έχει οδηγήσει σε μία ποιοτική μεταστροφή της ίδιας της έννοιας της εθνικής κυριαρχίας. Η προάσπιση της (περιβαλλοντικής) εδαφικής ακεραιότητας, συστατικού στοιχείου της εθνικής κυριαρχίας, όπως και άλλων περιβαλλοντικών συμφερόντων, μπορεί να επιτευχθεί εν μέρει μόνο συνδυαστικά, ήτοι μέσω του αμοιβαίου σεβασμού, της προστασίας των σχετικών περιβαλλοντικών συμφερόντων και της υιοθέτησης συγκλινόντων προγραμμάτων ελέγχου της ρύπανσης εκ μέρους των περιβαλλοντικά συσχετιζόμενων κρατών. Κατά συνέπεια, η προάσπιση της εθνικής κυριαρχίας είναι πλέον πιο έντονα προσανατολισμένη σε μία στρατηγική εξυπηρέτησης των εθνικών συμφερόντων που εναρμονίζεται με την προσπάθεια προάσπισης υπερκρατικών -κοινών- συμφερόντων ή τουλάχιστον δεν αντιβαίνει προς αυτήν. Η διεθνής περιβαλλοντική συνέπεια επιφέρει το όφελος της συνταύτισης με τα κράτη εκείνα που επιδεικνύουν περιβαλλοντική ευαισθησία και συμμετέχουν ενεργά στην προσπάθεια διαμόρφωσης μίας παγκόσμιας περιβαλλοντικής τάξης.

Καθώς ο αριθμός των κρατών αυτών αυξάνει σταθερά, η πιθανότητα ότι το κατά περίπτωση δεδομένο κράτος θα είναι μέρος ενός κυρίως συμβατικά διαρθρωμένου δικτύου (περιφερειακής ή ευρύτερης) περιβαλλοντικής συνεργασίας είναι αρκετά μεγάλη. Αν επομένως η γεωπολιτική συγκυρία είναι ευνοϊκή, η σχέση περιβαλλοντικής συνταύτισης μεταφράζεται σε μία διαρκή χρήση/εφαρμογή των κανόνων και διαδικασιών εκείνων που εκπηγάζουν από ή σχετίζονται με την αρχή της καλής γειτονίας [26]. Ανταλλαγή περιβαλλοντικά χρήσιμων πληροφοριών, έγκαιρη προειδοποίηση σε περίπτωση περιβαλλοντικών κινδύνων, διεξαγωγή συμβουλευτικών διαπραγματεύσεων, υιοθέτηση κοινών προγραμμάτων περιβαλλοντικής δράσης, σύσταση (κοινών) επιτροπών ελέγχου (της περιβαλλοντικής συμβατότητας διαφόρων

δραστηριοτήτων) στο πλαίσιο περιβαλλοντικών συμφωνιών καλής γειτονίας, αμοιβαία θέσπιση ευνοϊκών χρονικών πλαισίων για τη μείωση των (διασυνοριακών) ρύπων, με παράλληλη όμως εφαρμογή της περιβαλλοντικά ορθότερης τεχνολογίας και πρακτικής είναι ορισμένοι από τους κανόνες και τις διαδικασίες αυτές[27]. Λογική συνέπεια λοιπόν της ανάγκης για διεύρυνση της περιβαλλοντικής συνταύτισης είναι η ραγδαία ανάπτυξη του δικαίου συνεργασίας, που αποτελεί το «μέσο εναρμόνισης» των εθνικών πολιτικών περιβαλλοντικής προστασίας.

Η εξεταζόμενη επιχειρηματολογία ναι μεν κάνει κατ' αρχήν ορθή χρήση αυτών των πορισμάτων, τείνει ωστόσο να υπερεκτιμά συχνά τις συνενωτικές τάσεις στο διεθνές πεδίο και, κατά συνέπεια, το εύρος της νομικά κατοχυρωμένης περιβαλλοντικής συνταύτισης των κρατών, καταλήγοντας έτσι σε συμπεράσματα αμφίβολης ορθότητας. Η επιχειρηματολογία υπέρ του θεμελιώδους χαρακτήρα της γενικής αρχής συνεργασίας ακολουθεί το επόμενο σχήμα.

Από την ίδια τη φύση του προβλήματος δεν είναι δυνατό να νοηθεί διεθνής προστασία του περιβάλλοντος δίχως τη στενή συνεργασία των κρατών. Ο κανόνας της συνεργασίας *επιβλήθηκε* έτσι στις διακρατικές σχέσεις, καθώς τα κράτη αναγκάστηκαν να αναγνωρίσουν ότι η δημιουργία ενός πλαισίου στενής συνεργασίας αποτελεί το μοναδικό τρόπο αποτελεσματικής αντιμετώπισης κοινών περιβαλλοντικών προβλημάτων[28]. Στενά εθνικά συμφέροντα παραμερίστηκαν προς όφελος της προάσπισης κοινών συμφερόντων. Και μόνο η ύπαρξη πολυάριθμων συνθηκών με αντικείμενο την περιβαλλοντική συνεργασία, η εδραίωση θεσμοποιημένων διαδικασιών διακρατικής συνεργασίας, η σύσταση κοινών επιτροπών και οργάνων για την προώθηση δια- και υπερκρατικών περιβαλλοντικών προγραμμάτων και η *πριμοδότηση* διεθνών οργανισμών με αρμοδιότητες τουλάχιστον προπαρασκευαστικού νομοθετικού έργου αρκούν για να στηρίξουν το επιχείρημα ότι στη βάση όλων αυτών των εξελίξεων βρίσκεται η αποδοχή εκ μέρους της διεθνούς κοινότητας μίας γενικής υποχρέωσης συνεργασίας. Κατά βάση λοιπόν η ύπαρξη/ισχύς της γενικής αρχής συνεργασίας ως νομικής και κοινωνικοπολιτικής αναγκαιότητας

είναι πλέον ουσιαστικά αυταπόδεικτη[29].

Ο εμπειρικός-συστημικός αυτός συλλογισμός, βασισμένος στα προαναφερθέντα πορίσματα, είναι καταρχήν εύληπτος και αντικατοπτρίζει τουλάχιστον ένα μέρος της δικαιοπολιτικής πραγματικότητας που καθορίζει την εξέλιξη των περιβαλλοντικών σχέσεων μεταξύ των κρατών. Δεν πρέπει όμως να παραβλέπεται ότι τα ίδια τα κράτη φροντίζουν να οριοθετούν και να σχετικοποιούν τις υποχρεώσεις συνεργασίας τους. Έτσι, καταφεύγουν για παράδειγμα στο πλαίσιο των συνθηκών κοινής διαχείρισης και προστασίας του περιβάλλοντος σε διατυπώσεις που είτε αφήνουν στα κράτη μεγάλη διακριτική ευχέρεια ως προς την εκπλήρωση των σχετικών υποχρεώσεων συνεργασίας είτε υπενθυμίζουν ότι η ετοιμότητα των κρατών προς ανάπτυξη ουσιαστικής συνεργασίας σε καμία περίπτωση δεν επιτρέπεται να παρερμηνευθεί ως διάθεση περιστολής των κυριαρχικών δικαιωμάτων τους. Όσο πιο ουσιαστική είναι η προβλεπόμενη συνεργασία, τόσο πιο προσεκτικά είναι τα κράτη στο να προσδώσουν στις σχετικές ρυθμίσεις σαφή δεσμευτικότητα. Αυτό ισχύει μάλιστα ακόμη και για τα κράτη εκείνα, τα οποία λόγω των παραδοσιακών σχέσεων καλής γειτονίας έχουν να επιδείξουν μακρόχρονη πορεία περιβαλλοντικής συνεργασίας μεταξύ τους.

Οι λόγοι της συγκρατημένης στάσης των κρατών είναι ποικίλοι. Ξεκινούν από την απλή σκέψη ότι ορισμένα είναι οικονομικά ισχυρότερα και τεχνολογικά πιο προηγμένα, είναι λοιπόν σε θέση να προσφέρουν ουσιαστική περιβαλλοντική αρωγή, όχι όμως και δίχως ανταλλάγματα[30]. Το ερώτημα του ποιός και γιατί πληρώνει τη συνεργασία οδηγεί συχνά σε μία ηθελημένη -ή και αναγκαστική- ασάφεια των σχετικών ρυθμίσεων. Σε μακροοικονομική και δικαιοπολιτική προοπτική το ερώτημα αυτό παίρνει τη μορφή μίας διαρκούς ανησυχίας εκ μέρους των αναπτυγμένων κρατών ότι η διαμόρφωση μίας «αλτρούστιας» περιβαλλοντικής τάξης συνεργασίας αποτελεί ενδεχομένως ένα παρακαμπτήριο δρόμο για την εκ νέου προώθηση της ιδέας της νέας παγκόσμιας οικονομικής τάξης εκ μέρους των αναπτυσσόμενων κρατών[31]. Εξάλλου, αυτά θεωρούν από την πλευρά τους την ανάπτυξη κανόνων συνεργασίας απαλλαγμένων από τη ρήτρα της αμοιβαιότητας -ίσως όχι αδικαιολόγητα- ως το

μοναδικό μέσο, με τη βοήθεια του οποίου μπορούν να ανταποκριθούν στις υψηλές απαιτήσεις των ουσιαστικών κανόνων του διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος. Στην επιχειρηματολογία τους κάνουν λόγο για το «τίμημα» που θα πρέπει να πληρώσουν οι αναπτυγμένες χώρες για την επιλογή συγκεκριμένων προτύπων ανάπτυξης, στα οποία οφείλεται η σύγχρονη περιβαλλοντική κρίση[32].

Πέρα από τους οικονομικούς λόγους υφίστανται όμως και ανησυχίες που σχετίζονται με θέματα κρατικής δικαιοδοσίας και γεωπολιτικούς προβληματισμούς. Ακόμη και τα κράτη της βορειοδυτικής Ευρώπης δεν είναι διατεθειμένα να προχωρήσουν στη σύσταση ενιαίας ακτοφυλακής, που θα επέτρεπε ενδεχομένως την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση περιβαλλοντικών κινδύνων. Πρέπει να τονισθεί ιδιαίτερα ως προς το διεθνές δίκαιο της θάλασσας, ότι η τάση για επέκταση της αιγιαλίτιδας ζώνης και για κήρυξη αποκλειστικής οικονομικής ζώνης συνοδεύεται από μία σταθερή αναφορά στην πρόθεση των παράκτιων κρατών να ενισχύσουν την προστασία κατά το δυνατό μεγαλύτερου μέρους των θαλάσσιων περιοχών διαμέσου της υπαγωγής τους σε καθεστώς κρατικής δικαιοδοσίας. Κατά συνέπεια, οι περισσότερες συμβάσεις συνεργασίας με αντικείμενο την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος αποσκοπούν πρωταρχικά στην ανάπτυξη και ενδυνάμωση των κρατικών μηχανισμών για την αντιμετώπιση περιβαλλοντικών προβλημάτων. Η συντονισμένη και από κοινού αντιμετώπισή τους προβάλλει πάντοτε ως ύστατη λύση και συνοδεύεται από διαρκείς αναφορές στα κυριαρχικά δικαιώματα των συνεργαζόμενων κρατών, τα οποία σε καμία περίπτωση δεν θίγονται από τις ρυθμίσεις συνεργασίας. Αυτή η συνεχής -και για μερικούς ίσως άσκοπη- υπενθύμιση των κυριαρχικών δικαιωμάτων είναι δηλωτική της μεγάλης επιφύλαξης, με την οποία τα κράτη εκτιμούν την εκ των πραγμάτων επιβεβλημένη σχετικοποίηση της αποκλειστικής αρμοδιότητάς τους για την επίλυση ορισμένων περιβαλλοντικών θεμάτων.

Κατά συνέπεια, η συστημική ανάλυση του διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος επιτρέπει θετικά συμπεράσματα ως προς την ύπαρξη της γενικής αρχής συνεργασίας, εφιστά

όμως ταυτόχρονα και την προσοχή στο γεγονός ότι οι ισχύουσες δομές και κανόνες που αποβλέπουν στη διασφάλιση των κυριαρχικών δικαιωμάτων των κρατών δεν επιτρέπουν ιδιαίτερα διασταλτικές ερμηνείες ως προς το εύρος της σχετικής υποχρέωσής τους. Αν επομένως η γενική αρχή συνεργασίας μπορεί να καλύψει ορισμένες ασάφειες δικαίου, κυρίως για την ακριβή ερμηνεία ορισμένων συμβατικών ρυθμίσεων, τούτο πρέπει να γίνεται επικουρικά και επιλεκτικά[33]. Η επικουρική προσφυγή στη γενική αρχή σημαίνει ότι η προτεινόμενη ερμηνεία ανταποκρίνεται πέραν του γράμματος και στο αντικείμενο και το σκοπό της συγκεκριμένης σύμβασης. Σε καμία περίπτωση δεν πρέπει η προσφυγή στη γενική αρχή να υποκαθιστά την έλλειψη της σχετικής βούλησης των συμβαλλομένων κρατών. Η επιλεκτικότητα αναφέρεται στην ανάγκη να ανταποκρίνεται το σύνολο των ρυθμίσεων της σύμβασης στις απαιτήσεις μίας φιλικής προς το περιβάλλον ερμηνείας. Αν ολόκληρη η σύμβαση διαπνέεται από την πρόθεση ενδυνάμωσης του πλαισίου συνεργασίας, αν οι αναφορές στους ουσιαστικούς κανόνες του διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος είναι σαφείς και αν η υποχρέωση εφαρμογής τους συναρτάται με την υποχρέωση συνεργασίας, η προσφυγή στη γενική αρχή συνεργασίας είναι θεμιτή. Κάθε σύμβαση περιβαλλοντικού περιεχομένου δεν είναι, συνεπώς, εκ των προτέρων δεκτική άμεσου συσχετισμού με τη γενική αρχή.

β) Η εφαρμογή της αναγωγικής μεθόδου

Στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης τίθεται πρόβλημα ως προς την ιδιαίτερη νομική φύση που προσδίδεται στη γενική αρχή συνεργασίας και συνακόλουθα ως προς το εύρος των σχετικών υποχρεώσεων των κρατών που λίγο έως πολύ αναφέρονται αναγωγικά σ' αυτήν. Συγκεκριμένα, αρκετοί διεθνολόγοι προσβλέπουν στη γενική αρχή συνεργασίας, ειδικότερα στο αίτημα πραγμάτωσής της, την πρωταρχική πηγή για την θεμελίωση νομικών υποχρεώσεων στο διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος[34]. Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει σε μία διόλου αμελητέα τάση, να αναγνωρίζεται η σαφής δεσμευτικότητα, κατά περίπτωση δε συχνά και η μη τροποποιήσιμη εθιμική ισχύς συγκεκριμένων κανόνων συνεργασίας ειδικού αντικειμένου, μέσω της απλής

προσφυγής στη ratio της γενικής αρχής συνεργασίας (αναγωγική μέθοδος). Με άλλα λόγια, υποστηρίζεται ότι, εφόσον ένας γενικός κανόνας συνεργασίας για την επίλυση περιβαλλοντικών προβλημάτων ισχύει εθιμικά, και μάλιστα δίχως δυνατότητα απόκλισης από αυτήν (*jus cogens*), τα κράτη οφείλουν να συμμορφώνονται και προς ειδικούς κανόνες συνεργασίας που συγκεκριμενοποιούν τη γενική επιταγή και αποσκοπούν στην πραγμάτωσή της.

Μ' αυτό τον τρόπο καθίσταται δυνατό να «καλυφθεί» μία ατελής πρακτική των κρατών, που δεν θα επέτρεπε από μόνη της την συναγωγή των ίδιων συμπερασμάτων ως προς την κατάφαση συγκεκριμένων υποχρεώσεων συνεργασίας. Ταυτόχρονα, δημιουργείται μία «γέφυρα» μεταξύ συμβατικού και εθιμικού δικαίου, υπό την έννοια ότι το μεθοδολογικό πρόβλημα της συναγωγής συμπερασμάτων για την εθιμική ισχύ ορισμένων ειδικότερων κανόνων με βάση την πληθώρα των σχετικών συμβατικών ρυθμίσεων παρακάμπτεται με την υπαγωγή των ρυθμίσεων αυτών στο σύστημα συγκεκριμενοποίησης της θεμελιώδους και εθιμικά ισχύουσας γενικής υποχρέωσης συνεργασίας.

Η ενλόγω επιχειρηματολογία δεν στερείται ενδιαφέροντος, αφενός γιατί εκφέρεται υπό τη μορφή ενός *a maiore ad minus* συλλογισμού και αφετέρου λόγω της τελεολογικής χροιάς της. Το ερώτημα όμως είναι κατά πόσο ανταποκρίνεται και στη νομική πραγματικότητα των διεθνών περιβαλλοντικών σχέσεων, κατά πόσο δηλαδή αντανακλάται στην πρακτική των κρατών, ώστε να συνιστά μία έγκυρη καταγραφή των κανόνων οι οποίοι τις διέπουν. Ποιό είναι κατά συνέπεια το συγκεκριμένο νόημα που προσδίδουν τα κράτη στη γενική αρχή συνεργασίας και κατά πόσο αυτό επιτρέπει την πρόσληψη του κανονιστικού περιεχομένου της ως ενός αξιώματος, το οποίο καθιστά την εφαρμογή της επαγωγικής μεθόδου [\[35\]](#) για τη διερεύνηση του τι συνιστά δεσμευτικό (εθιμικό) δίκαιο συνεργασίας λίγο ως πολύ ήσσονος σημασίας; Συνιστά η γενική αρχή συνεργασίας την *Grundnorm* του διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος;

Τα ανωτέρω ερωτήματα δεν έχουν απλώς ακαδημαϊκό ενδιαφέρον. Αν πράγματι δεχθούμε ότι ισχύει εθιμικά, και μάλιστα ως μέρος του *jus cogens*, ένας γενικός κανόνας συνεργασίας που εμπεριέχει συν τοις άλλοις και την υποχρέωση προς παροχή θετικών ενεργειών, μία υποχρέωση που μπορεί να πάρει τη μορφή είτε της απλής συνδρομής σε περίπτωση περιβαλλοντικού κινδύνου είτε όμως και της ευρύτερης και σταθερής ενίσχυσης των αναπτυσσόμενων κρατών -με φιλική προς το περιβάλλον τεχνολογία-, οι νομικές συνέπειες για τα κράτη είναι πολλαπλές, οδηγούν δε σε μία δραστική περιστολή της ελευθερίας ενεργειών τους και επιτρέπουν να μιλήσει κανείς για μία εδραιωμένη ήδη διεθνή τάξη συνεργασίας.

Τα κράτη αναγνωρίζουν βέβαια ότι υπέχουν γενικά υποχρέωση να συνεργάζονται για την αντιμετώπιση κοινών περιβαλλοντικών προβλημάτων. Δέχονται επίσης ότι πρέπει να καταβάλλουν σοβαρές προσπάθειες, ώστε να ανταποκριθούν σ' αυτήν την υποχρέωση. Αφήνουν όμως ανοικτό το ζήτημα ποιά συγκεκριμένη μορφή θα πάρει η συνεργασία τους, με ποιά μέσα και ποιούς τρόπους θα πρέπει να επιτευχθεί ο επιδιωκόμενος σκοπός. Αλλά και η διευκρίνιση τι συνιστά κοινό περιβαλλοντικό πρόβλημα επαφίεται στην κρίση τους. Σαφής θετική απάντηση δεν μπορεί επίσης να δοθεί ούτε στο ερώτημα, αν τα κράτη είναι υποχρεωμένα, σε περίπτωση εμφάνισης ενός νέου περιβαλλοντικού προβλήματος, να προσχωρήσουν στο νομικό πλαίσιο που ενδέχεται να δημιουργηθεί προς αντιμετώπισή του [\[36\]](#).

Όταν όμως στο συγκεκριμένο κάθε φορά πλαίσιο, όπως για παράδειγμα στη Συμφωνία για τη Βιοποικιλότητα ή στη Συμφωνία-Πλαίσιο για το Κλίμα έχει προσχωρήσει η μεγάλη πλειονότητα των κρατών, τα τρίτα κράτη δεν μπορούν να αρνηθούν με πειστικότητα ότι υπέχουν υποχρέωση να σέβονται τον πυρήνα τουλάχιστον των ουσιαστικών κανόνων που εμπεριέχονται σ' αυτές. Ο πυρήνας αυτός αντανακλά τις θεμελιώδεις υποχρεώσεις του εθιμικού διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος, αποσκοπεί στην προστασία κοινών αξιών και συμφερόντων της διεθνούς κοινότητας και, άρα, αναπτύσσει ενέργεια *erga omnes*. Σε καθαρά πρακτικό επίπεδο είναι μάλλον αδύνατο να αθετήσουν τα τρίτα κράτη την υποχρέωσή τους αυτή δίχως να συνεννοηθούν

προηγούμενως με τα άλλα κράτη. Κατ' αυτόν τον τρόπο δεν μπορούν να αγνοήσουν και στοιχειώδεις υποχρεώσεις συνεργασίας. Στην περίπτωση αυτή, η λειτουργία της γενικής αρχής συνεργασίας εξαντλείται πάντως στην υποχρέωση διαβουλεύσεων με τα άλλα κράτη και τα αρμόδια όργανα που προβλέπονται στις συμφωνίες.

Από τη στιγμή που δημιουργηθεί νομικό πλαίσιο για την αντιμετώπιση ενός κοινού περιβαλλοντικού προβλήματος, γεννάται το ερώτημα για τη μετέπειτα λειτουργία της γενικής αρχής συνεργασίας. Ορισμένα κράτη που συμμετέχουν στο εκάστοτε κοινό σύστημα προστασίας -όπως για παράδειγμα στο συμβατικό πλαίσιο προστασίας της Μεσογείου, που αποτελείται από τη σχετική Συνθήκη και τα Πρωτόκολλα^[37]- θα μπορούσαν ενδεχομένως να ισχυρισθούν ότι η γενική υποχρέωση συνεργασίας για την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος, όπως αυτή κωδικοποιήθηκε και στο άρθρο 197 της Σύμβασης του 1982 για το δίκαιο της θάλασσας, έχει ήδη επιτελέσει τη λειτουργία της μέσω της δημιουργίας του αντίστοιχου νομικού πλαισίου. Περαιτέρω αναφορά -και δη αναγωγική- σ' αυτήν, με σκοπό μία περιβαλλοντικά ορθότερη ερμηνεία των συμβατικών ρυθμίσεων, θα αποτελούσε ίσως μεθοδολογικό και ερμηνευτικό άτοπο. Η εκπλήρωση της γενικής αρχής προαπαιτεί όμως πολύ περισσότερο μία συμπεριφορά διαρκείας, παρά μία μεμονωμένη -έστω και ουσιαστική από άποψη αποτελέσματος- εκδήλωση του ενδιαφέροντος συνεργασίας. Επιπλέον η γενική αρχή, ως συστατικό στοιχείο του συμβατικού πλαισίου, διαπνέει το συνολικό φάσμα λειτουργικής εφαρμογής του. Κατά συνέπεια, η ερμηνευτική -επικουρική και επιλεκτική- επίκλησή της ανταποκρίνεται πλήρως στη θεμελιώδη αρχή του διεθνούς δικαίου των συνθηκών (*pacta sunt servanda*).

Παρά τη σκιαγραφηθείσα, σε γενικές γραμμές, λειτουργία της γενικής αρχής, ιδίως στο συμβατικό επίπεδο, το κανονιστικό περίγραμμά της παραμένει ασαφές. Η εννοιολογική αποσαφήνιση του περιεχομένου της δεν μπορεί να αγνοήσει τα όρια που θέτουν στην ανάπτυξη μίας στενής και ουσιαστικής συνεργασίας οι ήδη αναφερθείσες παραδοσιακές δομές και κανόνες του διεθνούς δικαιοσύστηματος. Το κανονιστικό περιεχόμενο της γενικής αρχής δεν μπορεί επομένως να υπερβεί τη εμβέλεια ακόμη

και των πιο «ρηξικέλευθων» διατάξεων συνθηκών περιβαλλοντικής προστασίας, καθώς είναι μάλλον απίθανο οι γενικές επιταγές του εθιμικού δικαίου να απαιτούν πιο δραστικές μορφές συνεργασίας από τις μορφές που προβλέπουν οι συμβάσεις συνεργασίας μεταξύ χωρών που διατηρούν ιδιαίτερα φιλικές σχέσεις μεταξύ τους. Πρέπει λοιπόν να τονισθεί ότι οι σχετικές συμβατικές διατάξεις σπάνια δημιουργούν την εντύπωση ότι τα κράτη αντιλαμβάνονται τις αναληφθείσες υποχρεώσεις συνεργασίας ως επιταγές του αναγκαστικού διεθνούς δικαίου, από τις οποίες δεν επιτρέπεται καμία παρέκκλιση. Οι υποχρεώσεις για θετικές ενέργειες αφήνουν συνήθως μεγάλη διακριτική ευχέρεια στα κράτη.

Μία από τις σχετικές, αλλά λίγες, εξαιρέσεις είναι αυτή που προβλέπεται στο Πρωτόκολλο για την Προστασία του Νοτιοανατολικού Ειρηνικού από τη Ραδιενεργό Μόλυνση[38]. Η διάταξη του άρθρου 10 κάνει συγκεκριμένα λόγο για την υποχρέωση των κρατών «to co-operate to the fullest possible extent in order to counter without delay the danger of pollution to the environment». Από άποψη διατύπωσης η διάταξη εμπνέεται από τη ρύθμιση του άρθρου 100 της Συνθήκης του 1982 για το δίκαιο της θάλασσας. Στην τελευταία προβλέπεται στενή διακρατική συνεργασία για την καταπολέμηση της πειρατείας, που έχει ήδη υπαχθεί στα διεθνή εγκλήματα, και δικαιολογεί συνεπώς ρυθμίσεις με χαρακτήρα *jus cogens*. Τα κράτη-μέλη του Πρωτοκόλλου φαίνεται λοιπόν να αντιλαμβάνονται την αναληφθείσα υποχρέωση συνεργασίας ως απολύτως δεσμευτική. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από τη μορφή και το περιεχόμενο της γενικής ουσιαστικής υποχρέωσής τους (άρθρο 2): «The High Contracting Parties agree to prohibit all dumping of radioactive wastes and other radioactive substances in the sea and/or on the sea-bed within the area to which this protocol applies».

Παρόμοιες διατυπώσεις απαντά κανείς και σε διατάξεις που αφορούν την άμεση ειδοποίηση των άλλων κρατών σε περίπτωση περιβαλλοντικού κινδύνου, ιδιαίτερα σε συνθήκες προστασίας του θαλάσσιου περιβάλλοντος. Η σχετική υποχρέωση είναι μάλιστα ίσως η πιο πρόσφορη να καταστεί μέρος του αναγκαστικού διεθνούς δικαίου,

καθώς η μη εκπλήρωσή της οδηγεί κατά πάσα πιθανότητα στην επέκταση της περιβαλλοντικής μόλυνσης που, αν προσλάβει ιδιαίτερα σοβαρή διάσταση (massive pollution of the seas[39]), συνιστά παραβίαση του πυρήνα των ουσιαστικών υποχρεώσεων του διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος.

Από την άλλη πλευρά είναι χαρακτηριστικό ότι τα κράτη ήταν κατά τη σύναψη της Διεθνούς Συμφωνίας για τη Βιοποικιλότητα τόσο επιφυλακτικά στο να αναγνωρίσουν τη σαφή δεσμευτικότητα των υποχρεώσεων συνεργασίας τους, ώστε ορισμένες ρυθμίσεις της υπολείπονται, από άποψη διατύπωσης, ακόμη και του περιεχομένου υποχρεώσεων συνεργασίας που, κατά γενική παραδοχή, ισχύουν ήδη εθιμικά[40]. Το γεγονός αυτό σχετίζεται με το ότι η Συμφωνία συνιστά κατά κύριο λόγο μία προσπάθεια συμβιβασμού της αξίωσης των αναπτυγμένων κρατών για ελεύθερη πρόσβαση στους γενετικούς πόρους με την απαίτηση των αναπτυσσόμενων κρατών για μεταφορά προς αυτά της απαιτούμενης τεχνολογίας[41]. Η ανησυχία εκ μέρους και των δύο πλευρών, μήπως προκύψει επιπλέον κάποια απρόβλεπτη παραχώρηση, οδήγησε στην υπέρμετρη σχετικοποίηση όλων σχεδόν των διατυπώσεων που θεσπίζουν υποχρεώσεις συνεργασίας. Για να εκλείψει μάλιστα ο «κίνδυνος» μίας γενικευμένης αναγωγικής αναφοράς στη γενική αρχή συνεργασίας, γίνεται στο άρθρο 5 λόγος μόνο για συνεργασία που αφορά περιοχές ελεύθερες κρατικής δικαιοδοσίας ή κοινά ζητήματα που έχουν ήδη προσδιορισθεί ως τέτοια από τα ενδιαφερόμενα κράτη: «Each Contracting Party shall, as far as possible and as appropriate, cooperate with other Contracting Parties, directly or, where appropriate, through competent international organizations, in respect of areas beyond national jurisdiction and on other matters of mutual interest, for the conservation and sustainable use of biodiversity».

Η αναφορά στη γενική αρχή συνεργασίας καθίσταται, άρα, από την ίδια τη Συμφωνία επιλεκτική. Όταν πρόκειται όμως να γίνει ερμηνεία των συγκεκριμένων υποχρεώσεων συνεργασίας, οι οποίες σχετίζονται με την προστασία της βιοποικιλότητας σε περιοχές ελεύθερες κρατικής δικαιοδοσίας, η αναγωγή στη ρητά αναφερόμενη γενική

αρχή προς όφελος της κάλυψης ενδεχόμενων ασαφειών παρουσιάζεται ως μία νομικά αρραγής διαδικασία. Υπό αυτό το πρίσμα, καθίσταται σαφές ότι η αναγωγική προσφυγή στη γενική αρχή συνεργασίας είναι σε ορισμένες περιπτώσεις χρήσιμη, μπορεί όμως να λάβει χώρα μόνον υπό ορισμένες προϋποθέσεις. Πρέπει να τονισθεί επίσης ότι η προσφυγή στην αναγωγική μέθοδο, όπως γενικότερα και η επίκληση της γενικής αρχής, είναι σκόπιμο να παραμείνει επικουρική. Γενικευμένη αναγωγική αναφορά δεν συμβιβάζεται τόσο προς τη μεθοδολογία για τη διακρίβωση του ισχύοντος εθιμικού δικαίου όσο και προς την παραδοσιακή αρχή της ελευθερίας ενεργειών των κρατών και της συνακόλουθης ελεύθερης αυτοδέσμευσής τους[42]. Η γενική αρχή συνεργασίας συνιστά λοιπόν πολύ περισσότερο ένα ερμηνευτικό εργαλείο, η χρήση του οποίου ακολουθεί σταθερές προσδιοριστικές παραμέτρους, παρά μία Grundnorm καθολικής ισχύος και εμβέλειας.

Στο πλαίσιο συνθηκών περιβαλλοντικής προστασίας, οι οποίες αφενός θέτουν από άποψη ουσιαστικού δικαίου αυστηρά standards και ορίζουν ως άμεσο στόχο τους την *εξάλειψη* της περιβαλλοντικής μόλυνσης[43] και αφετέρου εμπεριέχουν στις διατάξεις τους σαφή αναφορά στη γενική υποχρέωση συνεργασίας των κρατών, είναι δυνατή μία αυστηρή ερμηνεία ειδικών διατάξεων συνεργασίας, όπως της υποχρέωσης ειδοποίησης και της υποχρέωσης περιβαλλοντικής αρωγής. Όταν κυρίως συντρέχει κίνδυνος πρόκλησης ιδιαίτερα σοβαρής περιβαλλοντικής μόλυνσης, τα κράτη δεν μπορούν να αρνηθούν την ειδοποίηση ή την παροχή περιβαλλοντικής αρωγής, εκτός αν συντρέχουν εξαιρετικοί λόγοι. Η γενική αρχή συνεργασίας μπορεί επομένως στις περιπτώσεις αυτές να δημιουργήσει πρόσθετο τεκμήριο υπέρ της αυστηρής δεσμευτικότητας των σχετικών ρυθμίσεων, ακόμη και αν οι νομοτεχνικές διατυπώσεις των συγκεκριμένων υποχρεώσεων δεν είναι σε ορισμένες περιπτώσεις ιδιαίτερα σαφείς.

Το ερώτημα πάντως που δικαιολογημένα ανακύπτει είναι, γιατί στο πλαίσιο της εξεταζόμενης, ιδιαίτερα αισιόδοξης, θεώρησης του δικαίου συνεργασίας και των κανόνων του δεν αποδίδεται βαρύνουσα σημασία στο ενμέρει ήδη αναλυθέν φαινόμενο

της συγκρατημένης στάσης των κρατών, όταν πρόκειται να προσδοθεί συγκεκριμένη νομική υπόσταση στις υποχρεώσεις συνεργασίας τους [44]. Η «παράβλεψη» αυτή έχει να κάνει, κατά κύριο λόγο, με μία γενικότερη οπτιμιστική προσέγγιση του συνολικού φάσματος των διακρατικών σχέσεων.

γ) Η κοινωνικοπολιτική θεώρηση του ουνιβερσαλισμού

Όσοι διεθνολόγοι ασπάζονται λίγο ως πολύ την άποψη για την πρωτοκαθεδρία της γενικής αρχής συνεργασίας συγκαταλέγονται στους αισιόδοξους μελετητές των διεθνών διακρατικών σχέσεων και της δυναμικής τους. Ως εκ τούτου ξεκινούν με δεδομένη μία σημαντική μεταβολή, αν όχι διάβρωση και αποδυνάμωση, της έννοιας της εθνικής κυριαρχίας και της εμβέλειας των νομικών κανόνων που σχετίζονται άμεσα μ' αυτήν. Τονίζουν έτσι ότι από κοινωνιολογική-νομικοπολιτική σκοπιά η έννοια της εθνικής κυριαρχίας χρήζει νέας προσέγγισης, γιατί το κέντρο βάρους της κρατικής πολιτικής/πρακτικής που αποσκοπεί στην προώθηση των εθνικών συμφερόντων έχει μεταφερθεί από τη στείρα βούληση προάσπισης εγωιστικών θέσεων στη συλλογική προσπάθεια για την ενδυνάμωση των συσπειρωτικών τάσεων της διεθνούς κοινότητας προς όφελος της προάσπισης κοινών συμφερόντων [45]. Η έννοια της εθνικής κυριαρχίας νοείται πλέον σε συνάρτηση με τη συμμετοχή των κρατών στις διαδικασίες συνεργασίας της διεθνούς κοινότητας. Ο κατεξοχήν αμυντικός χαρακτήρας των νομικών κανόνων που αποβλέπουν στη διασφάλιση των κυριαρχικών δικαιωμάτων των κρατών δεν είναι λειτουργικός. Τα κράτη αποδέχονται, κατά συνέπεια, σημαντικούς περιορισμούς των δικαιωμάτων αυτών, γιατί μόνο μέσω της συνεργασίας μπορούν να διαφυλάξουν τη βιωσιμότητά τους.

Οι υποστηρικτές αυτών των θέσεων δέχονται επίσης ότι οι κανόνες της αμοιβαιότητας δεν είναι πλέον καθοριστικής σημασίας στο διεθνές δίκαιο

περιβάλλοντος. Η αρχή της αλληλεγγύης διακατέχει το διεθνές σύστημα προστασίας του περιβάλλοντος και σηματοδοτεί τη διαδικασία ενδυνάμωσης του διεθνούς δικαίου των κοινών (δηλ. των υπερκρατικών) συμφερόντων και της παράλληλης εξασθένησης του ρόλου των αμοιβαίων διακρατικών συμφερόντων στην ανάπτυξη των σχετικών κανόνων. Η παραδοσιακή αφετηρία του συμβατικού δικαίου *do ut des* έχει, στο πεδίο του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, απωλέσει το λόγο ύπαρξής της[46].

Η κοινωνικοφιλοσοφική θεώρηση που διακρίνει αυτές τις απόψεις εκφράζει το πνεύμα του *ουνιβερσαλισμού*[47]. Η θεώρηση αυτή εδράζεται στην πεποίθηση, ότι κοινές υπερκρατικές αξίες -όπως η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η προστασία του περιβάλλοντος- οδηγούν στη βαθμιαία υπέρβαση των παραδοσιακών δομών του διεθνούς συστήματος, προοιωνίζοντας μία διεθνή συνταγματική τάξη. Η νομική διασφάλιση των ουνιβερσαλιστικών αξιών επιβοηθεί επίσης τη διαδικασία λειτουργικής ενσωμάτωσης των κρατών σε μία διεθνή ευνομούμενη κοινωνία.

Έτσι οι πολλαπλές αναφορές στα κυριαρχικά δικαιώματα και στην αμοιβαιότητα αντιμετωπίζονται ως τα τελευταία σκιάδη στοιχεία μίας παρελθούσας αντίληψης και τάξης δικαίου, συχνά μάλιστα παραβλέπονται παντελώς. Υπό αυτή την εκδοχή, φθάνει κανείς σχεδόν αβίαστα στο συμπέρασμα ότι η υποχρέωση ανταλλαγής περιβαλλοντικών πληροφοριών αποτελεί μέρος του *jus cogens*[48]. Σε ένα μεγάλο μέρος των σχετικών συμβάσεων απαντά όμως κανείς σαφείς περιορισμούς αυτής της υποχρέωσης προς όφελος της διασφάλισης εθνικών συμφερόντων. Οι σχετικοί περιορισμοί είναι ουσιώδεις και σχετικοποιούν σε σημαντικό βαθμό τη διατακτική δύναμη της σχετικής υποχρέωσης[49]. Κατά συνέπεια, ακόμη και αν δεχθεί κανείς ότι η ανταλλαγή περιβαλλοντικών πληροφοριών ως σχετικοποιημένη υποχρέωση είναι δυνατό να έχει ενισχυμένη νομική υπόσταση, είναι απαραίτητες διαφοροποιήσεις σχετικά με το τι συνιστά μη τροποποιήσιμη ρύθμιση.

Το κύριο πρόβλημα με την προσέγγιση αυτή δεν είναι βέβαια κατ' ανάγκη το αν αποδέχεται κανείς την κοινωνικοπολιτική προοπτική της. Ως προς τον βαθμό ρεαλισμού που τη διακρίνει, αρκεί να αναφερθεί το γεγονός, ότι ορισμένες συγγενείς μ' αυτήν σχολές σκέψης, πρεσβεύουν ακόμη και τη βαθμιαία κατάργηση της εθνικής κυριαρχίας ως της μόνης δυνατότητας προς εξεύρεση ουσιαστικών λύσεων στα προβλήματα του πλανήτη[50]. Η εγκυρότητα του συνολικού μοντέλου εξέλιξης που προτείνεται από τους опtimιστές διεθνολόγους δεν μπορεί βέβαια να κριθεί στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Υπό τις ισχύουσες συνθήκες των διεθνών σχέσεων πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι η τάση να αντιμετωπίζονται οι αναφορές στην ανάγκη διασφάλισης των κυριαρχικών δικαιωμάτων ως μόνιμο εμπόδιο στην ανάπτυξη ουσιαστικής συνεργασίας συνιστά μία μονόπλευρη τουλάχιστον εκτίμηση των πραγμάτων[51]. Ο ειλικρινής σεβασμός των κυριαρχικών δικαιωμάτων και η συμβατική κατοχύρωσή τους είναι προϋπόθεση για τη λειτουργία των συστημάτων συνεργασίας. Στη διεθνή πρακτική συναντούμε έτσι συχνά το φαινόμενο, η υπογραφή μίας περιβαλλοντικής συμφωνίας μεταξύ γειτονικών κρατών να ακολουθεί τη συμφωνία για σεβασμό των συνόρων και των κυριαρχικών δικαιωμάτων των κρατών[52]. Όσο πιο σίγουρα αισθάνονται τα κράτη για τη διασφάλιση της κυριαρχίας τους τόσο μεγαλύτερα βήματα κάνουν και στον τομέα της περιβαλλοντικής διακρατικής συνεργασίας. Η απουσία ωστόσο σοβαρών διακρατικών διαφορών μεταξύ των δυτικοευρωπαϊκών χωρών, εκεί όπου κυρίως έχει αναπτυχθεί η θεωρία περί της υπεροχής του δικαίου συνεργασίας, συντελεί εν μέρει στην εξιδανίκευση των διαθέσεών τους. Στη σχετική θεωρία διακρίνεται πράγματι έντονη η τάση ταύτισης των σκοπών και μέσων της διαδικασίας ενοποίησης στο χώρο του κοινοτικού δικαίου με την προοπτική εξέλιξης του διεθνούς συστήματος.

Αν πάντως δεχθεί κανείς τις θέσεις για την εθνική κυριαρχία και την αμοιβαιότητα ως δεδομένες, ενδέχεται να φθάσει στο -υπό αυτό το πρίσμα όχι ανατιολόγητο- συμπέρασμα ότι το διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος είναι ένα ευφυώς αναπτυγμένο σύστημα προστασίας κοινών αγαθών, που εμπεριέχει ελάχιστα κενά δικαίου και που η δυναμική του έχει ουσιαστικά ανατρέψει τις παραδοσιακές δομές του διεθνούς συστήματος διακρατικών σχέσεων. Συνεπώς, η επικαλούμενη υπεροχή του δικαίου συνεργασίας, η θεμελιώδης ισχύς και λειτουργία της γενικής αρχής συνεργασίας και η ενισχυμένη νομική υπόσταση συγκεκριμένων κανόνων συνεργασίας θα έπρεπε να

αρκούν τόσο για την κάλυψη ενδεχόμενων νομικών ασαφειών όσο και για την επίτευξη μίας αποτελεσματικής διεθνούς προστασίας του περιβάλλοντος. Αν λοιπόν οι σχετικές θέσεις ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα, ποιός λόγος θα υπήρχε για τη διάχυτη ανασφάλεια δικαίου στο χώρο αυτό; Γιατί διεθνολόγοι, περιβαλλοντολόγοι και διεθνείς νομικές επιτροπές προσπαθούν διαρκώς να προκρίνουν νέα νομικά εργαλεία -όπως το πλέγμα των κανόνων της βιώσιμης ανάπτυξης, την ιδέα της ισότητας μεταξύ των γενεών και την οικοκεντρική αρχή- τα οποία υπόσχονται να επιφέρουν επιτέλους τα διακαώς επιδιωκόμενα αποτελέσματα; Γιατί, με άλλα λόγια, οι δεδομένοι κανόνες συνεργασίας που θεωρούνται τόσο ισχυροποιημένοι νομικά δεν φαίνεται να επαρκούν;

Μία πρώτη απάντηση είναι ότι οι κανόνες αυτοί δεν έχουν απλώς τη νομική ισχύ που εν μέρει τους προσδίδεται. Η ισχύς αυτή θα επέφερε σε αρκετές περιπτώσεις μία βαθιά τομή στα κυριαρχικά δικαιώματα των κρατών. Κατά συνέπεια, τα κράτη προχωρούν σε σχετικές παραχωρήσεις με μεγάλη προσοχή και μόνον όταν ένας δεδομένος τρόπος κρατικής συμπεριφοράς, δηλωτικός της αναγνώρισης της ιδιαίτερης νομικής ισχύος ενός συγκεκριμένου κανόνα συνεργασίας, είναι απολύτως αναγκαίος. Η διαδικασία συνολικής ενδυνάμωσης του δικαίου συνεργασίας είναι λοιπόν ένα σύνθετο και μακροχρόνιο φαινόμενο, το οποίο προσδιορίζουν σε γενικές γραμμές οι ίδιοι κανόνες ανάπτυξης δικαίου που ισχύουν και για το παραδοσιακό διεθνές δίκαιο. Το δίκαιο συνεργασίας, όσο ιδιότυπο και αν είναι, δεν παύει να δημιουργείται από τα κράτη για τα κράτη. Ο ουνιβερσαλισμός ερμηνεύει όμως τα πράγματα από μία αρκετά διαφορετική οπτική γωνία.

δ) Το γραμμικό μοντέλο εξέλιξης του δικαίου συνεργασίας

Οι εξεταζόμενες θέσεις, δημιούργημα της ουνιβερσαλιστικής σκέψης,

χαρακτηρίζονται από τη σύλληψη και την αποδοχή ενός συγκεκριμένου μοντέλου εξέλιξης του δικαίου συνεργασίας. Σύμφωνα με αυτό, εφόσον στη βάση της ανάπτυξης του δικαίου συνεργασίας βρίσκονται εδραιωμένοι εθιμικοί κανόνες ευρέως βεληνεκούς που αντικατοπτρίζουν τη συντέλεση θεμελιακών συστημικών αλλαγών στο διεθνές δίκαιο, η εξέλιξη του διεθνούς συστήματος συνεργασίας νοείται πλέον ως συντελούμενη κατ' ουσίαν γραμμικά. Η γραμμική εξέλιξη του συστήματος συνεργασίας συντελείται δε τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά.

Συγκεκριμένα, ξεκινώντας με δεδομένη την κατοχύρωση θεμελιωδών κανόνων συνεργασίας, γίνεται περαιτέρω αποδεκτό ότι νέες υποχρεώσεις στενής διακρατικής συνεργασίας, με ευρύ και ιδιαίτερα «απαιτητικό» κανονιστικό περιεχόμενο -όπως για παράδειγμα η υποχρέωση του κοινού περιβαλλοντικού σχεδιασμού και της από κοινού διαχείρισης «ιδιαίτερα προστατευόμενων περιοχών» που ανήκουν σε περισσότερα γειτονικά κράτη ή της υποχρέωσης προς κοινή διενέργεια της επονομαζόμενης «βιώσιμης διαχείρισης» φυσικών πόρων- επενδύονται ήδη το νομικό μανδύα δεσμευτικών υποχρεώσεων^[53]. Για την κατάφαση της νομικής ισχύος αυτών των κανόνων γίνεται όλο και λιγότερο αποδεικτική αναφορά σε μία διαρκή και σταθερή πρακτική των κρατών -υπό την παραδοσιακή έννοια του όρου-, πρακτική που αντανακλά ταυτόχρονα τη σαφή πεποίθηση συμμόρφωσης προς κανόνες δικαίου. Εφόσον οι σχετικές υποχρεώσεις ανταποκρίνονται στο πνεύμα της γενικής αρχής συνεργασίας και είναι διατυπωμένες σε διεθνή κείμενα -που άνκαι αναντίρρητα εκφράζουν την κοινωνικοπολιτική και νομική αναγκαιότητα για αποτελεσματικότερη προστασία του περιβάλλοντος, δεν παύουν να έχουν ωστόσο συχνά απλώς διακηρυκτικό χαρακτήρα- ορισμένοι μελετητές του διεθνούς δικαίου τείνουν να θεωρούν τις υποχρεώσεις αυτές ως νομικά δεσμευτικές, αναγκαίες εξειδικεύσεις ή ποιοτικούς εμπλουτισμούς της βασικής υποχρέωσης.

Η ευκολία με την οποία απλές συστάσεις περιβαλλοντικά ορθής συμπεριφοράς μεταφέρονται από το χώρο του soft law στο πεδίο του εθιμικού δικαίου οφείλεται βέβαια και σε μία διαφοροποιημένη σύλληψη του συστήματος πηγών του διεθνούς

δικαίου. Οι εκπρόσωποι της ουνιβερσαλιστικής σκέψης δέχονται ενγένει ότι εθιμικό διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος δημιουργείται πολύ πιο γρήγορα και πιο απλά απ' ότι στο παρελθόν. Αυτό οφείλεται στον εξαιρετικά επείγοντα χαρακτήρα των προβλημάτων που αποτελούν αντικείμενο ρύθμισης. Κατά συνέπεια, όταν γίνονται επαναλαμβανόμενες αναφορές σε μία υποχρέωση περιβαλλοντικής συνεργασίας σε διεθνή κείμενα οποιασδήποτε νομικής μορφής και φύσης, καθίσταται προφανής η σχετική συνείδηση δικαίου των κρατών και περιττεύει ένας επακριβής έλεγχος της πρακτικής[54].

Με αυτόν τον τρόπο έρχονται να προστεθούν στις πιο «παλαιές» υποχρεώσεις παροχής πληροφοριών, διεξαγωγής διαβουλεύσεων, ειδοποίησης σε περίπτωση περιβαλλοντικών κινδύνων και αρωγής σε περίπτωση ατυχημάτων, «σύγχρονες» επιταγές κοινής περιβαλλοντικής διαχείρισης. Αυτές μπορεί να προσλάβουν ακόμη και τη μορφή της υποχρέωσης κάλυψης των δαπανών για τη διάσωση, προστασία και βιώσιμη χρήση οικολογικών αγαθών εκ μέρους της διεθνούς κοινότητας γενικά και των αναπτυγμένων κρατών ειδικά. Τα αγαθά αυτά ενδέχεται να εμπίπτουν ακόμη και αποκλειστικά στη δικαιοδοσία ενός μεμονωμένου ή και περισσοτέρων κρατών, όπως στην περίπτωση των τροπικών δασών. Και, ενώ τα αναπτυσσόμενα κράτη που ασκούν δικαιοδοσία στις εκτάσεις αυτές δεν κουράζονται να υπενθυμίζουν με κάθε ευκαιρία ότι η διαχείριση των δασών είναι αποκλειστικά δικό τους θέμα, οι υπέρμαχοι της ουνιβερσαλιστικής σκέψης διακηρύσσουν ότι τα τροπικά δάση είναι κοινή κληρονομιά του ανθρώπινου γένους. Τα αναπτυσσόμενα κράτη ασκούν απλώς στο όνομα της ανθρωπότητας τη διαχείρισή τους. Τα υπόλοιπα κράτη είναι υποχρεωμένα λόγω της γενικής αρχής συνεργασίας και της οικοκεντρικής αρχής, που επίσης θεωρείται ως θεμελιώδης εθιμικός κανόνας, να συμβάλλουν στη λήψη μέτρων προστασίας[55]. Ορισμένες ρεαλιστικότερες προσεγγίσεις προσθέτουν πάντως ότι τα τελευταία θα πρέπει να μοιραθούν ίσως και το βάρος της σχετικής «αποζημίωσης» για τη μη χρήση των πόρων, ενώ παράλληλα αντιμετωπίζουν το όλο θέμα πολύ περισσότερο υπό το πρίσμα μίας εξωδικαιικής ρύθμισης, παρά ως ζήτημα πιστής εφαρμογής δεσμευτικών υποχρεώσεων που πηγάζουν από το διεθνές δίκαιο[56].

Το γραμμικό μοντέλο εξέλιξης βασίζεται λοιπόν στην πρόταση ότι η αναγνώριση κοινών -υπερκρατικών- οικολογικών αγαθών από μέρους της διεθνούς κοινότητας θεμελιώνει ουσιώδεις οικουμενικές υποχρεώσεις των κρατών, τις οποίες καλούνται να σεβασθούν διαμέσου της ενεργούς συμμετοχής τους σε διαδικασίες συνεργασίας. Εφόσον η χρήση και διαχείριση των αγαθών αυτών δεν είναι πλέον θέμα άσκησης της εσωτερικής περιβαλλοντικής πολιτικής, το δίκαιο συνεργασίας εμφανίζεται ως το μέσο χάραξης μίας ενιαίας διεθνούς πολιτικής προστασίας και βιώσιμης χρήσης των οικολογικών πόρων. Εκτός από την ποσοτική εξέλιξη, αφενός μέσω της δημιουργίας ποικίλων υποχρεώσεων συνεργασίας και αφετέρου μέσω της επέκτασης των αντικειμένων ρύθμισης, η πρόταση αυτή εκφράζει και μία ποιοτική μεταβολή του δικαίου συνεργασίας.

Η ποιοτική εξέλιξη είναι διττή. Αφενός θεμελιώνονται υποχρεώσεις συνεργασίας που απαιτούν από τα κράτη ενεργό συμμετοχή στην κοινή δράση και αφετέρου αρκετές από αυτές ανάγονται στη σφαίρα των υποχρεώσεων του αναγκαστικού δικαίου. Τα κράτη φαίνεται λοιπόν να αποδέχονται μία ολοένα αυξανόμενη επίδραση του δικαίου συνεργασίας στη διαμόρφωση όχι μόνο των διακρατικών σχέσεων, αλλά και της ίδιας της εσωτερικής πολιτικής τους. Σημαντικό στοιχείο αυτής της διεργασίας αποτελεί το γεγονός ότι ο βαθμός της επίδρασης αυτής καθορίζεται πλέον αποφασιστικά από δευτερογενείς μέχρι σήμερα παράγοντες διάπλασης δικαίου. Προτάσεις διεθνών οργανισμών, αποφάσεις ενώσεων διεθνολόγων, πολυάριθμα soft law κείμενα φαίνεται να προδιαγράφουν την έκταση της υποχρέωσης συνεργασίας των κρατών. Το ότι το γραμμικό μοντέλο εξέλιξης σχετίζεται έτσι άμεσα και με τη θέση για τη σταδιακή διαμόρφωση ενός ενιαίου διεθνούς νομοθετικού οργάνου καθίσταται προφανές.

Συμπερασματικά και με βάση το μοντέλο αυτό, μπορεί να ειπωθεί ότι το δίκαιο συνεργασίας, βασιζόμενο σε αδιάσειστα εθιμικά θεμέλια και στην αναγκαία υπεροχή των κοινών οικουμενικών αγαθών, έχει διεισδύσει τόσο βαθιά στη συνείδηση των κρατών και έχει μορφώσει τόσο αποφασιστικά το πλαίσιο υιοθέτησης και άσκησης της

περιβαλλοντικής πολιτικής τους, ώστε καθίσταται μοχλός για τη μετατροπή ολοκλήρου του δικαίου ειρηνικής συνύπαρξης των κρατών σε ένα συνταγματικό δίκαιο μίας διεθνούς κοινωνίας αλληλέγγυα συνεργαζόμενων κρατών.

Τα κράτη δεν απομακρύνονται πλήρως, τουλάχιστον σε επίπεδο διακηρύξεων, από τον περιβαλλοντικό -και ενδεχομένως και πολιτικό- ιδεαλισμό των θέσεων αυτών. Με τις πρακτικές ενέργειές τους σηματοδοτούν την αναγκαιότητα της σταδιακής λειτουργικής ενσωμάτωσης των κανόνων του ουσιαστικού δικαίου και των υποχρεώσεων συνεργασίας. Το σημαντικότερο στοιχείο που προκύπτει από την έντονη δικαιοική εξέλιξη στο χώρο της διεθνούς προστασίας του περιβάλλοντος τις τελευταίες δεκαετίες είναι έτσι η διάπλαση ενός ιδιαίτερα ευρηματικού συστήματος εφαρμογής και εκπλήρωσης της βασικής επιταγής του εθιμικού διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος, δηλαδή της επιταγής για την περιβαλλοντική μέριμνα προς αποφυγή πρόκλησης ζημιών σε άλλα κράτη ή σε περιοχές ελεύθερες κρατικής δικαιοδοσίας[57].

Το συμβατικό δίκαιο έχει προσφέρει πράγματι πολλά στη διαμόρφωση του συστήματος αυτού. Οι υποχρεώσεις συνεργασίας ενσωματώνονται σταδιακά στο σύστημα αυτό. Όσο πιο αυστηρά διαγεγραμμένη είναι η βασική επιταγή, για παράδειγμα ως υποχρέωση εξάλειψης κάποιου είδους περιβαλλοντικής μόλυνσης, τόσο πιο ισχυρές καθίστανται και οι συσχετιζόμενες με την εκπλήρωσή της υποχρεώσεις συνεργασίας. Για τις νεότερες και πιο «φιλόδοξες» μορφές συνεργασίας, όπως τη σύσταση για πρόσκληση των γειτονικών κρατών να λάβουν μέρος στη διαδικασία ελέγχου της περιβαλλοντικής συμβατότητας σχεδιαζόμενων δραστηριοτήτων, η ένταξή τους στο σύστημα αυτό αποτελεί εγγύηση για την τήρησή τους. Η αποκρυστάλλωση αυτών των μορφών συνεργασίας ως δεσμευτικών νομικών υποχρεώσεων απαιτεί μία χρονοβόρα και σύνθετη διαδικασία. Η σύνδεσή τους όμως με το σύστημα εκπλήρωσης των βασικών συμβατικών υποχρεώσεων εξυπηρετεί ήδη βραχύ - και μεσοπρόθεσμα δύο σημαντικούς σκοπούς. Αφενός δημιουργείται ισχυρότατο τεκμήριο υπέρ της καλόπιστης συμβατικής συμπεριφοράς του κράτους που έλαβε υπόψη τη σύσταση

αυτή, αφετέρου προσφέρεται στα κράτη η δυνατότητα να δοκιμάσουν στην πράξη νέους τρόπους συνεργασίας χωρίς τον ενδεχόμενο κίνδυνο της υπέρμετρης αυτοδέσμευσής τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο προάγεται με ενδοσυστημική συνέπεια η διεύρυνση του δικαίου συνεργασίας.

Κατά την ενδοσυστημική προσέγγιση λοιπόν το δίκαιο συνεργασίας δεν θα πρέπει να γίνεται αντιληπτό έξω από τις παραδοσιακές δομές του διεθνούς συστήματος. Όσο ένα μεγάλο μέρος του δικαίου αυτού θα εξυπηρετεί την εκπλήρωση των βασικών κανόνων του ουσιαστικού περιβαλλοντικού δικαίου, τόσο και η αποδοχή των νέων σχημάτων συνεργασίας από τα κράτη θα είναι πιο εύκολη. Δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός, ότι η παραβίαση των βασικών επιταγών του ουσιαστικού δικαίου, δηλαδή η υπέρμετρη ρύπανση του περιβάλλοντος γειτονικών κρατών, είναι αυτή που γέννησε και το διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος. Είναι, άρα, κατά πάσα πιθανότητα προτιμότερο, η εκπλήρωση των υποχρεώσεων συνεργασίας να συνδέεται με το συνολικό σύστημα προστασίας των κυριαρχικών δικαιωμάτων των κρατών, στα οποία ανήκει και το δικαίωμα της περιβαλλοντικής ακεραιότητας, παρά να γίνεται συνεχής επίκληση οικουμενικών αγαθών, των οποίων η προστασία, λόγω της νομικής υπεροχής που σύμφωνα με ορισμένες θεωρήσεις απολαμβάνουν, εξαναγκάζει τα κράτη σε στενή συνεργασία.

Ένα από τα πιο σημαντικά βήματα προς την κατεύθυνση μίας τέτοιας λειτουργικής ενσωμάτωσης υποχρεώσεων συνεργασίας και ουσιαστικών κανόνων συνιστούν οι διατάξεις της πρόσφατης Συμφωνίας για την «Conservation and Management of Straddling Fish Stocks and Highly Migratory Fish Stocks and Biological Diversity». Η Συμφωνία αφορά τη σωστή διαχείριση των πόρων αλιείας στις ανοικτές θάλασσες και στις συνορεύουσες με αυτές ζώνες των παράκτιων κρατών, ιδιαίτερα στην αποκλειστική οικονομική ζώνη. Υπενθυμίζοντας και την ήδη αναφερθείσα διάταξη του άρθρου 5 της Συμφωνίας για τη Βιοποικιλότητα γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση υφίσταται ένα αναγνωρισμένο και επαρκώς προσδιορισμένο κοινό συμφέρον, το οποίο δεν άπτεται μόνο ή κατά κύριο λόγο θεμάτων κρατικής

δικαιοδοσίας. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο τα κράτη δέχθηκαν να υιοθετήσουν στο πλαίσιο της Συμφωνίας ένα περίτεχνο σύστημα εφαρμογής της, το οποίο διακρίνεται για τη συνεχή υπαγωγή των προβλεπόμενων μέτρων στη γενική αρχή συνεργασίας και στην ουσιαστική υποχρέωση της διατήρησης των φυσικών πόρων[58]. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί η παράγραφος (g) του άρθρου 5, στην οποία προβλέπεται: «the coastal states and states fishing on the high seas undertake to protect biodiversity in the marine environment in order to conserve and manage straddling fish stocks and highly migratory fish stocks and in order to give effect to their duty to cooperate in accordance with the UNCLOS Convention».

Η έκφραση «in giving effect to their duty to cooperate» απαντάται μάλιστα σε μία πληθώρα διατάξεων, ιδιαίτερα στα άρθρα 8 και 10, οι οποίες προβλέπουν τη χρήση μέτρων περιβαλλοντικά ορθής διαχείρισης. Από συστηματική άποψη, η Συμφωνία προσφέρει τα μέγιστα, καθώς υπαγάγει τα σχετικά μέτρα και τις αντίστοιχες πρακτικές στο καθεστώς της θεσμοποιημένης συνεργασίας, ώστε να καταστεί δυνατή και η τήρηση της γενικής αρχής. Η δομή της Συμφωνίας είναι συνεχώς τέτοια, ώστε όχι μόνο επιτρέπει απλώς μία αυστηρή ερμηνεία των διατάξεων που προβλέπουν υποχρεώσεις συνεργασίας, αλλά προκρίνει ευθέως μία τέτοια ερμηνεία.

Η νομική ισχυροποίηση της υποχρέωσης συνεργασίας, αποδεικνυόμενη ιδιαίτερα από τις σχετικές διατυπώσεις των άρθρων 17 και 44 της Συμφωνίας, εμφανίζεται λοιπόν στην πράξη πολύ περισσότερο ως αποτέλεσμα της ενδοσυστημικής συνέπειας, με την οποία συντάσσονται κάποιες συνθήκες περιβαλλοντικής συνεργασίας, παρά ως αποτέλεσμα της «άλωσης» των δομών του παραδοσιακού και αμυντικά προσανατολισμένου δικαίου ειρηνικής συνύπαρξης από τους οικουμενικούς κανόνες του δικαίου συνεργασίας. Η ουσιαστική ενδυνάμωση του δικαίου συνεργασίας θα επέλθει έτσι περισσότερο από ανάλογες προσπάθειες λειτουργικής ένταξης των υποχρεώσεων συνεργασίας στο συνολικό σύστημα εφαρμογής των βασικών ουσιαστικών κανόνων του διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος, παρά από την ατελέσφορη μάλλον προσπάθεια επιβολής ιδιαίτερα οπτιμιστικών θεωρητικών σχημάτων στο

διακρινόμενο για τη συγκρατημένη στάση των κρατών νομικοπολιτικό γίγνεσθαι του διεθνούς συστήματος[59].

III. Συμπεράσματα: Δίκαιο Περιβαλλοντικής Συνεργασίας και Ερμηνεία των Συνθηκών

Ανακεφαλαιώνοντας την κριτική αντιμετώπιση των θεωρητικών αυτών προτύπων, που διαδραματίζουν -αν μη τι άλλο- ρόλο πρωτοπορίας στο διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος, μπορούν να εξαχθούν τα κάτωθι συμπεράσματα, που αφορούν ιδιαίτερα, αλλά όχι μόνο, την ερμηνεία των συνθηκών περιβαλλοντικής προστασίας.

- Η γενική αρχή συνεργασίας εξυπηρετεί κυρίως την πληρέστερη ερμηνεία των συνθηκών περιβαλλοντικής συνεργασίας και όχι τη διακρίβωση ποιοί ειδικοί κανόνες συνεργασίας ανήκουν στο εθνικό δίκαιο.

- Η αναφορά στη γενική αρχή συνεργασίας πρέπει, στο πλαίσιο της ερμηνείας των συνθηκών, να παραμείνει επικουρική και επιλεκτική. Η γενική αρχή δεν μπορεί ούτε να υποκαταστήσει την έλλειψη της σχετικής βούλησης δέσμευσης των κρατών ούτε να τύχει γενικευμένης επίκλησης, ανεξάρτητης από τις ιδιαιτερότητες του εκάστοτε συμβατικού πλαισίου.

- Τόσο η αναφορά της γενικής αρχής ιδιαίτερα στο σώμα μίας σύμβασης όσο και ο σαφής προσδιορισμός των βασικών ουσιαστικών κανόνων του διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος, που αποτελούν τον άξονα περιστροφής των συμβατικών ρυθμίσεων, είναι προφανείς ενδείξεις για την ορθότητα της επιχειρούμενης -φιλικής προς το περιβάλλον- ερμηνείας των σχετικών διατάξεων.

- Ελάχιστες συμβατικές διατάξεις φαίνεται να ακολουθούν ή να πιστοποιούν τη διατυπωθείσα από μέρος της θεωρίας άποψη ότι συγκεκριμένοι κανόνες συνεργασίας απολαμβάνουν ενισχυμένη νομική ισχύ και, ως εκ τούτου, δεν μπορούν να τροποποιηθούν σε συμβατικό επίπεδο. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι σχετικές διατάξεις δεν μπορούν να τύχουν αυστηρής ερμηνείας, ιδιαίτερα όταν συντρέχει η προαναφερθείσα προϋπόθεση της σαφούς αναφοράς της γενικής αρχής και των ουσιαστικών κανόνων. Πάντως, η αυστηρή ερμηνεία είναι από μεθοδολογική σκοπιά απόλυτα αρραγής, όταν υπάρχει κίνδυνος παραβίασης του πυρήνα των ουσιαστικών κανόνων, δηλαδή κίνδυνος πρόκλησης ιδιαίτερα σοβαρής περιβαλλοντικής ρύπανσης.

- Αυστηρή ερμηνεία σημαίνει ότι τα κράτη δεν μπορούν να αρνηθούν την εκπλήρωση συγκεκριμένων υποχρεώσεων συνεργασίας, όπως την υποχρέωση περιβαλλοντικής αρωγής σε περίπτωση κινδύνου, παρά μόνο όταν συντρέχουν εξαιρετικοί λόγοι. Το ότι στους λόγους αυτούς εντάσσεται ενδεχομένως η αμοιβαιότητα δεν μπορεί να αποκλεισθεί με τις δεδομένες συνθήκες και κανόνες που διέπουν τις διακρατικές σχέσεις, έστω και αν η θέση αυτή φαίνεται από περιβαλλοντική σκοπιά να είναι προβληματική.

- Στο μεταίχμιο μεταξύ των απλών κανόνων του διεθνούς δικαίου (συνεργασίας) και των κανόνων του αναγκαστικού διεθνούς δικαίου βρίσκεται η υποχρέωση ειδοποίησης

σε περίπτωση άμεσου περιβαλλοντικού κινδύνου. Αν το κράτος δεν εκπληρώσει την υποχρέωσή του αυτή, παραβιάζει κατά πάσα πιθανότητα λόγω της ενδεχόμενης επέκτασης της ρύπανσης και τη βασική υποχρέωση του ουσιαστικού δικαίου, που συνίσταται στην υποχρέωση αποφυγής πρόκλησης ιδιαίτερα σοβαρής περιβαλλοντικής ρύπανσης.

- Η κύρια δυνατότητα έμμεσης ενδυνάμωσης του δικαίου συνεργασίας είναι η θέσπιση αυστηρών ουσιαστικών κανόνων στα πλαίσια των συμβάσεων. Όταν ανεπιφύλακτα διατυπωμένος σκοπός της συγκεκριμένης σύμβασης περιβαλλοντικής συνεργασίας είναι η εξάλειψη της ρύπανσης, είναι επόμενο να επιδέχονται αυστηρότερη ερμηνεία και οι διατάξεις που προβλέπουν στενή διακρατική συνεργασία προς επίτευξη αυτού του σκοπού.

- Η κύρια δυνατότητα άμεσης ενδυνάμωσης του δικαίου συνεργασίας είναι η λειτουργική ενσωμάτωση των κανόνων συνεργασίας και των ουσιαστικών κανόνων στο πλαίσιο των συμβάσεων ή η λειτουργική ένταξη των υποχρεώσεων συνεργασίας στο συνολικό σύστημα εφαρμογής και εκπλήρωσης της βασικότερης επιταγής του (εθιμικού) διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος, της επιταγής για περιβαλλοντική μέριμνα προς αποφυγή πρόκλησης περιβαλλοντικών ζημιών σε άλλα κράτη ή σε περιοχές ελεύθερες κρατικής δικαιοδοσίας.

[1] Βλ. ήδη την επτάτομη συλλογή σχετικών Συνθηκών που εκδίδεται υπό την επιμέλεια του *W. Burhenne*, *International Environmental Law - Multilateral Agreements*, και το σχετικό κατάλογο στη σειρά *International Protection of the Environment*, που εκδίδεται υπό την επιμέλεια των *B. Ruester - Br. Simma*.

[2] Σταθμούς αυτής της δραστηριότητας αποτελούν η Συνδιάσκεψη της Στοκχόλμης, που έλαβε χώρα το 1972, και η Συνδιάσκεψη του Ρίο ντε Τζανέιρο, που πραγματοποιήθηκε είκοσι χρόνια αργότερα.

[3] Εκτός από τις Διακηρύξεις των Συνδιασκέψεων που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη υποσημείωση, ιδιαίτερης μνείας αξίζει και η Bergen Ministerial Declaration on Sustainable Development in the ECE Region (16 Μαΐου 1990). Η Αρχή 7 της Διακήρυξης του Ρίο ξεκινά χαρακτηριστικά με την πρόταση, ότι τα κράτη «shall cooperate in a spirit of global partnership to conserve, protect and restore the health and integrity of the Earth's ecosystem».

[4] Ο όρος «ευθύνη» δεν χρησιμοποιείται εδώ με ειδική νομική σημασία.

[5] Στο σημείο αυτό, δηλαδή στη σπουδαιότητα της θεσμικά κατοχυρωμένης διεθνούς συνεργασίας για την επίλυση περιβαλλοντικών προβλημάτων, συναντώνται τα περισσότερα ρεύματα σκέψης στο διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος. Ως προς την πολιτική σημασία των διαδικασιών περιβαλλοντικής συνεργασίας πρβλ. ενδεικτικά το άρθρο του *M. Koskenniemi*, *Peaceful Settlement of Environmental Disputes*, *Nordic Journal of International Law* 60 (1991), σ. 73-92.

[6] Βλ. αναλυτικά *P. Patronos*, *Der konzeptionelle Ansatz im Umweltvoelkerrecht - Ein Beitrag zu den normativen Grundlagen des internationalen Umweltschutzes* (1997), σ. 268-269, 273 επ., 283 επ., 317 επ., 345 επ.

[7] Βλ. *R. Wolfrum*, International Law of Cooperation, στο έργο: *R. Bernhardt* (ed.), Encyclopedia of Public International Law, Library Edition Vol. 2 (1995), σ. 1242 επ.

[8] Πρέπει να τονισθεί ότι, ακόμη και όταν οι προσπάθειες των κρατών προς ενιαία αντιμετώπιση των κοινών περιβαλλοντικών προβλημάτων περιβάλλονται το μανδύα του συμβατικού δικαίου, αυτό δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη ότι οι σχετικές ρυθμίσεις είναι πράγματι δεσμευτικές για τα κράτη. Στο συμβατικό διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος συναντούμε πολύ συχνά το φαινόμενο ρυθμίσεων που έχουν ουσιαστικά χαρακτήρα soft law.

[9] Βλ. ιδιαίτερα τη μελέτη του *H. Hohmann*, Praeventive Rechtspflichten und -prinzipien des modernen Umweltvoelkerrechts, Berlin 1992, η οποία έχει μεταφρασθεί και στην αγγλική γλώσσα υπό τον τίτλο Precautionary legal duties and principles of modern international environmental law και εκδόθηκε στη σειρά: International Environmental Law and Policy Series (1994). Βλ. Επίσης και το έργο των *A. Kiss - D. Shelton*, International Environmental Law, New York 1991.

[10] Για την έννοια των υποχρεώσεων erga omnes βλ. *J. Frowein*, Die Verpflichtungen erga omnes im Voelkerrecht und ihre Durchsetzung, στο έργο: *Bernhardt/Geck* (Hrsg.), Voelkerrecht als Rechtsordnung. Internationale Gerichtsbarkeit. Menschenrechte, Festschrift fuer *H. Mosler* (1983), σ. 241-262? του ιδίου, Reactions by not Directly Affected States to Breaches of Public International Law, Recueil des Cours 248 (1994-IV), ιδιαίτερα σ. 353 επ.

[11] Για την έννοια του jus cogens βλ. ήδη τη μελέτη του *Χρ. Ροζάκη*, The Concept of Jus Cogens in the Law of Treaties (1976), όπως και το μεταγενέστερο, ιδιαίτερα εκτεταμένο, έργο του *L. Hannikainen*, Peremptory Norms (Jus Cogens) in International Law - Historical Development, Criteria, Present Status (1988).

[12] Βλ. Ιδιαίτερα τις σχετικές θέσεις του *H. Hohmann*, όπ.π. (σημ. 9), σ. 254 επ., όπως και τις θέσεις της *J. Brunnee*, στο άρθρο της «Common Interest» - Echoes from an Empty Shell?, *Some Thoughts on Common Interest and International Environmental Law*, *Zeitschrift fuer auslaendisches oeffentliches Recht und Voelkerrecht* 49 (1989), ιδιαίτερα σ. 800 επ. Ανεξάρτητα από το αν συμφωνεί κανείς ή όχι με τις απόψεις που εκφράζονται στις δύο αυτές μελέτες, συνιστούν αναντίρρητα εκφράσεις καινοτόμων ιδεών στο διεθνές δίκαιο.

[13] Θετικά ως προς την εθιμική ισχύ μίας τέτοιας υποχρέωσης εκφράζεται ο *A. Kiss*, *International Cooperation for the Control of Accidental Marine Pollution*, *German Yearbook of International Law* 23 (1980), σ. 231-254 (ιδίως, σ. 252).

[14] Βλ. τον ισχυρισμό του *H. Hohmann*, όπ.π. (σημ. 9), συνοπτικά σ. 389 επ., και του *ιδίου*, *Ergebnisse des Erdgipfels von Rio*, *Neue Zeitschrift fuer Verwaltungsrecht* 1993, σ. 313 επ.

[15] Βλ. ενδεικτικά το σχετικό Πρωτόκολλο για τις «ιδιαίτερα προστατευόμενες περιοχές» της Μεσογείου και τη Συνθήκη του Ραμσάρ για την προστασία των υγροβιότοπων.

[16] Βλ. *H. Hohmann*, όπ.π. (σημ. 15).

[17] *H. Hohmann*, όπ.π. Για μία κριτική προσέγγιση των θέσεων αυτών βλ. *P. Patronos*, όπ.π. (σημ. 6), σ. 302 επ., 308 επ. (σημ. 268 και 269).

[18] Βλ. τις βιβλιοκρισίες της μελέτης του *H. Hohmann* από τον *Otto Kimminich*, *Archiv des Voelkerrechts* 31 (1993), σ. 455-457 και τον *Ignaz Seidl-Hohenveldern*, *International and Comparative Law Quarterly* 42 (1993), 977-979.

[19] Βλ. ιδιαίτερα τη θέση των *Kiss - Shelton*, όπ.π. (σημ. 9), σ. 107, 151 επ., όπως και τις απόψεις των *A. Kiss*, *The Rio Declaration on Environment and Development*, στο έργο: *L. Campiglio* (ed.), *The Environment after Rio - International Law and Economics* (1994), σ. 57 (ιδίως σημ. 8). *H. Hohmann*, όπ.π. (σημ. 9), σ. 389 επ. και *J. I. Charney*, *Third State Remedies for Environmental Damage to the World's Common Spaces*, στο έργο: *Francioni/Scovazzi* (ed.), *International Responsibility for Environmental Harm* (1991), σ. 165. Εύστοχη κριτική προσέγγιση ανάλογων θέσεων γίνεται από τον *F. Francioni*, *International Cooperation for the Protection of the Environment: The Procedural Dimension*, στο έργο: *Lang - Neuhold - Zemanek* (ed.), *Environmental Protection and International Law* (1991), σ. 203 επ.

[20] Βλ. την παρουσίαση εις βάθος του θέματος από τον *P.-T. Stoll*, *The International Environmental Law of Cooperation*, στο *R. Wolfrum* (ed.), *Enforcing Environmental Standards: Economic Mechanisms as Viable Means*. (1996), σ. 62 επ.

[21] Πρβλ. τις σχετικές επιφυλάξεις που εκφράζει ο *R. Wolfrum* αναφορικά με αντίστοιχες απόψεις που εκφράζονται στο πεδίο του διεθνούς (οικονομικού) δικαίου στο σχολιασμό του άρθρου 55 (α, β) του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών στο έργο: *B. Simma*, *Kommentar - Charta der Vereinten Nationen* (1991), σ. 702-719. Το ιδιαίτερα χρήσιμο αυτό έργο έχει εκδοθεί και στην αγγλική υπό τον τίτλο *Br. Simma* (ed.), *The Charter of the United Nations. A Commentary* (1994).

[22] Βλ. *E. G. Primosch*, *The Spirit of Sustainable Development within Authoritative Decision-Making Processes*, *Austrian Journal of Public and International Law* 47 (1994), σ. 81-89. Για μία σφαιρική κριτική παρουσίαση της έννοιας της «βιώσιμης ανάπτυξης» βλ. ωστόσο το άρθρο του *U. Beyerlin*, *The Concept of Sustainable Development*, στο

έργο: *R. Wolfrum* (ed.), *Enforcing Environmental Standards: Economic Mechanisms as Viable Means*. (1996), σ. 95-121.

[23] Πρβλ. τις αρχές 3 και 4 της Διακήρυξης του Ρίο. Η Αρχή 4 προβλέπει χαρακτηριστικά: «in order to achieve sustainable development, environmental protection shall constitute an integral part of the development process and cannot be considered in isolation from it».

[24] Για μία ενδιαφέρουσα παρουσίαση της μεθόδου αυτής βλ. *A. Kiss - D. Shelton*, *Systems Analysis of International Law. Methodological Inquiry*, *Netherlands Yearbook of International Law* 45 (1986), σ. 45-74.

[25] Το φαινόμενο αυτό είχε ουσιαστικά προαναγγείλει ήδη ο *W. Friedmann* στο κλασσικό πλέον έργο του *The Changing Structure of International Law* (1964). Ο *W. Friedmann* θα πρέπει να θεωρηθεί ως ο πατέρας της συστημικής ανάλυσης.

[26] Βλ. λεπτομερώς *P. Patronos*, όπ.π. (σημ. 6), σ. 281 επ., με περαιτέρω παραπομπές.

[27] Πρβλ. *Ph. Sands*, *Principles of International Environmental Law* (1994), σ. 197-198.

[28] Βλ. ιδιαίτερα *H. Hohmann*, όπ.π. (σημ. 9), σ. 254 επ., 389 επ.

[29] Στη γερμανική επιστήμη γίνεται τον τελευταίο καιρό λόγος για μία *juristische Unausweichlichkeit*, ένα νομικό αναπόφευκτο. Βλ. *H. Hohmann*, όπ.π. , σ. 255 (σημ. 54), ο οποίος μετέφερε στη γερμανική τον αγγλικό όρο *juristic inevitability*.

[30] Πρβλ. τις σκέψεις του *P.-T. Stoll*, όπ.π. (σημ. 20), ιδιαίτερα σ. 86 επ.

[31] Βλ. ενδεικτικά την Αρχή 12 της Διακήρυξης του Ρίο.

[32] Πρβλ. τη σχετική διατύπωση στην Αρχή 7 της Διακήρυξης του Ρίο: «The developed countries acknowledge the responsibility that they bear in the international pursuit of sustainable development in view of the pressures their societies place on the global environment and of the technologies and financial resources they command».

[33] Αναφορικά με την ερμηνεία των διεθνών συμβάσεων βλ. γενικά *Sir Ian Sinclair*, *The Vienna Convention on the Law of Treaties* (2nd. ed., 1984). Ως προς τις συμβάσεις με περιβαλλοντικό περιεχόμενο βλ. *Ph. Sands*, όπ.π. (σημ. 27), σ. 108 επ.

[34] Βλ. τους αναφερθέντες στην σημείωση 19 συγγραφείς.

[35] Όσον αφορά τη χρήση της αναγωγικής και επαγωγικής μεθόδου για τη διακρίβωση του τι συνιστά εθνικό δίκαιο πρβλ. τις ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες απόψεις του *B. Simma*, *Die Erzeugung ungeschriebenen Voelkerrechts. Allgemeine Verunsicherung - klaerende Beitrage Karl Zemaneks*, στο έργο: *Voelkerrecht*

zwischen normativen Anspruch und politischer Realitaet, Festschrift fuer *K. Zemanek* (1994), σ. 98-100. Από αυστηρά μεθοδολογική σκοπιά βλ. επίσης το πολύτιμο λήμμα του *C. Dominique*, *Methodology of International Law*, στο έργο: *R. Bernhardt* (ed.), *Encyclopedia of Public International Law*, Vol. 7 (1984), σ. 334-339.

[36] Βλ. τις εύστοχες σχετικές παρατηρήσεις του *P.-T. Stoll*, όπ.π. (σημ. 20), σ. 62-64.

[37] Βλ. σχετικά το άρθρο του *A. E. Chircop*, *The Mediterranean Sea and the Quest for Sustainable Development*, *Ocean Development and International Law* 23 (1992), σ. 19 επ., όπως και την εκτενή μελέτη του *P. Haas*, *Saving the Mediterranean: the politics of international environmental cooperation* (1990).

[38] Κείμενο του Πρωτοκόλλου που υιοθετήθηκε στην Πάιπα της Κολομβίας στις 21.9.1989?αναδημοσιεύεται στη συλλογή του *W. Burhenne* (ed.), *International Environmental Law - Multilateral Agreements*, 989:70.

[39] Βλ. τη σχετική διατύπωση στο άρθρο 19 (παράγραφος δ) του Σχεδίου της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου για τη Διεθνή Ευθύνη των Κρατών.

[40] Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στο άρθρο 14 της Συμφωνίας. Για το θέμα αυτό βλ. και τις παρατηρήσεις του *A. Boyle*, *The Convention on Biological Diversity*, στο έργο: *L. Campiglio* (ed.), *The Environment after Rio* (1994), σ. 117.

[41] Βλ. αναλυτικά *R. Wolfrum*, *The Convention on the Protection of Biological*

Diversity: Using State Jurisdiction as a Means of Ensuring Compliance, στο έργο: *R. Wolfrum* (ed.), *Enforcing Environmental Standards: Economic Mechanisms as Viable Means?* (1996).

[42] Βλ. *C. Dominique*, ;op.p. (shm. 35).

[43] Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν οι νεότερες συμφωνίες για την προστασία της Βορείου και της Βαλτικής Θάλασσας.

[44] Το ότι το στοιχείο αυτό παραβλέπεται συχνά επισημαίνει και ο *U. Beyerlin*, *Staatliche Souveraenitaet und internationale Umweltschutzkooperation - Gedanken zur Entwicklung des Umweltvoelkerrechts*, στο έργο: *Beyerlin - Bothe - Hofmann - Petersmann* (Hrsg.), *Recht zwischen Umbruch und Bewahrung, Festschrift fuer R. Bernhardt* (1995), σ. 937-956.

[45] Βλ. ιδιαίτερα τις σχετικές απόψεις των *H. Hohmann* και *Kiss - Shelton*, όπ.π. (σημ. 9).

[46] *Kiss - Shelton*, όπ.π., σ. 17 επ.

[47] Κύριο χαρακτηριστικό της ουνιβερσαλιστικής σκέψης στο διεθνές δίκαιο είναι η πεποίθηση ότι το διεθνές σύστημα οδεύει προοδευτικά προς τη διαμόρφωση και εδραίωση μίας διεθνούς ευνομούμενης κοινωνίας. Πνευματικός πατέρας της σύγχρονης ουνιβερσαλιστικής σκέψης μπορεί να θεωρηθεί ο *Alfred Verdross*.

[48] Βλ. τη σχετική θέση της *J. Brunnee*, όπ.π. (σημ. 22), σ. 806.

[49] Βλ. σχετικά και *P.-T. Stoll*, όπ.π. (σημ. 20), σ. 69 επ.

[50] Τη σχετική θέση πρεσβεύουν κυρίως εκπρόσωποι του Utilitarianism. Πάντως και διεθνολόγοι της «παραδοσιακής σχολής», -όπως ο *O. Kimminich* στο άρθρο του: *Das Voelkerrecht der Jahrtausendwende*, *Bayerische Verwaltungsblaetter* 1990, σ. 1-8 - εκφράζουν ανάλογες απόψεις.

[51] Στην ίδια γραμμή με τις απόψεις που εκτίθενται στο παρόν άρθρο κινούνται και τα συμπεράσματα των *Haas-Keohane-Levy*, στη μελέτη τους *Institutions for the Earth, Sources of Effective International Environmental Protection* (1994), σ. 415 επ., 424 επ.

[52] Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί η συμφωνία περιβαλλοντικής συνεργασίας που υπέγραψαν η Κίνα και η Ινδία, αφού προηγουμένως συμφώνησαν στη συμβατική αναγνώριση του αμοιβαίου σεβασμού των συνόρων τους. Χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή είναι και το άρθρο 17 της Προσωρινής Συμφωνίας που υπέγραψαν η Ελλάδα και η FYROM.

[53] Βλ. *H. Hohmann*, όπ.π. (σημ. 9), σ. 250 επ., 383 επ.

[54] Βλ. *H. Hohmann*, όπ.π., σ. 400 επ.

[55] *H. Hohmann*, όπ.π. , σ. 391 επ.

[56] Βλ. *R. Wolfrum*, *Purposes and Principles of International Environmental Law*, *German Yearbook of International Law* 33 (1990), σ. 329 επ.

[57] Βλ. *P. Patronos*, όπ.π. (σημ. 6), σ. 345 επ., 472.

[58] Βλ. αναλυτικά *D. H. Anderson*, *The Straddling Stocks Agreement of 1995 - An Initial Assessment*, *International and Comparative Law Quarterly* 45 (1996), σ. 464 επ., 475.

[59] Πρβλ. τις σκέψεις των *Haas-Keohane-Levy*, όπ.π. (σημ. 51), σ. 423 επ.